

XI

Interdisciplinariteit, professies en Amerikanisering. Een geschiedenis van het ontstaan van de Nederlandse bedrijfskunde

PETER VAN BAALEN EN LUCHIEN KARSTEN

1. Inleiding

In 1998 publiceerden Stuart Crainer en Des Dearlove een bijtend boek over business schools onder de titel *Gravy Training*. De titel zelf is een ironische verwijzing naar “Gravy Train”, hetgeen in het Amerikaanse leger de verwijzing naar foeragering betekende waarnaar men reikhalzend uitkijkt om beter toegerust op het slagveld te voorschijn te komen.¹ Op vergelijkbare wijze kan de vraag worden gesteld of de (universitaire) business schools een goede voorbereiding bieden op de rol van management. Het boek van Crainer en Dearlove is een van de vele kritische publicaties over de geschiedenis van de Amerikaanse business schools. Reeds in 1918 fulmineerde Thorstein Veblen in zijn boekje *The Higher Learning in America* tegen het opdringende “vocationalism” binnen de universiteiten en tegen de “incursion of pecuniary ideals”.² Business schools vertegenwoordigden bij uitstek deze invloeden vanuit het moderniserende bedrijfsleven. Hierna zouden de Amerikaanse business school nog met verschillende golven van kritiek (eind jaren dertig, eind jaren vijftig en eind jaren tachtig) worden geconfronteerd. In een recente historische studie van C.A. Daniel (1998) wordt deze “kritiekgeschiedenis” uitvoerig uit de doeken gedaan.³

Tegelijkertijd moet worden gewezen op het geweldige succes van dit onderwijs in de Amerikaanse samenleving. Business administration is in de vorige eeuw uitgegroeid tot de op één na populairste studie aan de Amerikaanse universiteiten. Jaar-

1 Met dank aan Arndt Sorge die ons hierop attent maakte. Wij zijn Henny Poelman en Marian Gorter erkentelijk voor hun assistentie bij het tot stand komen van deze tekst.

2 T. Veblen, *The Higher Learning in America* (New York 1962).

3 C.A. Daniel, *MBA: The First Century* (Cranbury/London/Ontario 1998) 15-16.

lijks behalen zo'n 90.000 studenten een MBA-diploma aan bijna 900 universiteiten. Dit betekent dat 1 op de 250 Amerikaanse burgers in het bezit is van een MBA-diploma. Een groot deel van deze MBA-ers hebben hun weg naar de top van het bedrijfsleven gevonden; zo'n 30% van de topmanagers heeft een MBA gevolgd. Het succes is echter niet beperkt gebleven tot de Verenigde Staten. In de laatste twee decennia heeft sterke verbreiding van het Amerikaanse MBA-model in een groot aantal landen plaatsgevonden.

Ook voor de Nederlandse bedrijfskunde geldt een vergelijkbare paradoxale ontwikkeling. Enerzijds is er sprake van een sterke kwantitatieve groei en inmiddels een stevige institutionele inbedding in het universitair bestel, terwijl anderzijds de epistemologische positie onduidelijk is waardoor zij vatbaar blijft voor kritiek. De kern van het laatste probleem schuilt ons inziens in wat Elfring en Van Raay (1995) "de dubbele integratie" hebben genoemd.⁴ Enerzijds moet worden getracht de verschillende deeldisciplines waaruit de bedrijfskunde is samengesteld tot één geheel te smeden (dilemma 1). Anderzijds moet in het onderwijs en onderzoek een poging worden gedaan om theorie en praktijk samen te brengen (dilemma 2). Het eerste thema heeft betrekking op het lastige vraagstuk van *interdisciplinariteit*, terwijl het tweede thema de *hybride missie* van business schools betreft.

In dit artikel willen we laten zien dat beide thema's in de geschiedenis van de Nederlandse bedrijfskunde nauw met elkaar verweven zijn en dat deze geschiedenis in verschillende opzichten belangrijk afweek van de Amerikaanse ontwikkeling. Duidelijk zal worden gemaakt dat de oprichting van de moderne bedrijfskunde-opleidingen in de jaren zestig en zeventig geen simpele overname is geweest van een zogenaamd Amerikaans model.

Tenslotte zal blijken dat het vormgeven van een interdisciplinaire managementwetenschap en dito opleiding niet zonder slag of stoot is verlopen. Als een rode draad loopt het streven naar erkenning door de ontstaansgeschiedenis van bedrijfskunde. Dit streven naar erkenning, of *thymos* zoals Fukuyama⁵ het noemt, is de motor geweest achter de poging opgenomen te worden in de universitaire wereld.

2. Dilemma 1. Disciplinariteit en Interdisciplinariteit

Interdisciplinariteit is een relatief jong begrip. Het kwam pas in de jaren zestig in zwang en werd al snel als *vehikel* gebruikt om praktijk- en beroepsgerichte studies (bedrijfskunde, onderwijskunde, bestuurskunde) het universitair bestel binnen te loodsen. De centrale idee achter interdisciplinariteit wortelt in de Westerse filoso-

4 T. Elfring en F. van Raaij, *Research in Management Science: The Challenge of Double Integration*. in: P.J. van Baalen (red.), *New Challenges for the Business Schools* (Delft 1995) 27-38.

5 F. Fukuyama, *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens* (Amsterdam 1992).

fie en refereert aan begrippen als integratie van kennis, eenheid van wetenschappen, synthese en wat het onderwijs betreft aan algemene vorming (“general/liberal education”).⁶ De behoefte aan dergelijke integratiepogingen ontstond dikwijls als een reactie op vergaande fragmentatie, specialisatie en disciplineren van kennisgebieden. In het verleden verwezen dergelijke integratiepogingen dikwijls naar een soort “omniwetenschap” die alle kennisgebieden integreerde.

De twee bekendste interdisciplinaire bewegingen in de twintigste eeuw waren “unity of science”-beweging (“International Encyclopedia of Unified Science”) van de logisch positivisten in de jaren dertig onder aanvoering van de Rudolph Carnap, Otto Neurath en Charles Morris en de introductie van de “general systems theory” door Von Bertalanffy. Beide kregen hun invloed op de ontwikkeling van de managementwetenschappen. Interdisciplinariteit, ofwel in de vorm van een eenheidswetenschap ofwel vanuit een systeemtheoretische perspectief, werd in bepaalde perioden van belang geacht om de fragmentatie binnen het kennisgebied van management een halt toe te roepen. Deze integratie werd geïdentificeerd met de general management-functie (leiding en richting geven aan ongelijksoortige activiteiten).

Interdisciplinariteit en general management

Van meet af aan heeft de definiëring van de general management-functie problemen gegeven. Frederick Winslow Taylor, de intellectuele vader van het scientific management, begon bij de opsplitsing en beschrijving van de verschillende bedrijfsactiviteiten op de werkvloer en werkte zo geleidelijk naar boven tot een beschrijving van de taken van de functionele voorlieden op middenmanagementniveau. Naarmate hij hoger kwam in de organisatie bleken deze taken complexer en daarmee minder gemakkelijk te beschrijven. Voor deze restcategorie van taken voerde hij het ‘exception principle’ op. Dit omvatte: “...condensed, summarized, and invariably comparative reports, covering (...) all of exceptions to past averages or to the standards (...) both good and especially bad exceptions (...) leaving him free to consider broader lines of policy and to study the character and fitness of the important men under him”.⁷ Juist vanwege de onmogelijkheid om deze general management-taken te standaardiseren meende Taylor dat topmanagers werden geboren en niet konden worden gevormd. Management education beschouwde hij dan ook als ‘ketterij en nonsense’.⁸

De Fransman Henry Fayol, zelf directeur van een mijnbouwbedrijf, begon daarentegen met de beschrijving van deze taken van bovenaf en kwam tot normatieve

6 J. Thompson Klein, *Interdisciplinarity. History, Theory and Practice* (Detroit 1990).

7 Geciteerd uit Taylor’s Shop Management bij D.A. Wren, *The evolution of management thought* (New York/Chichester/Brisbane/Toronto 1979) 135.

8 D. Noble, *America by Design. Science, Technology and the Rise of Corporate Capitalism* (New York 1977) 276.

uitspraken over de general managementfunctie. Een lange rij van onderzoeken werd nadien verricht naar de aard van de general managementfunctie. In 1973 concludeerde H. Mintzberg in zijn proefschrift dat het werk dat de general manager in de praktijk verrichtte, weinig weg had van de normatieve beschrijvingen die men in de literatuur aantrof.⁹ Het werk kenmerkte zich door een hoge mate van fragmentatie, ad hoc-activiteiten en geringe structuur. "Yet", zo concludeert E.F. Cheit terecht, "the essential nature of management remains elusive."¹⁰

Interdisciplinariteit heeft in wezen dezelfde functie binnen de universitaire wereld als de general managementfunctie heeft in de praktijk. Het poogt eveneens verschillende, ongelijksoortige management disciplines (marketing, human resource management, logistiek, operations research etc.) te integreren. Hierdoor wordt voor de beschrijving van general management en interdisciplinariteit dikwijls de bruggebouwer-metafoor gebruikt, waarmee een discipline-overstijgend kennisgebied wordt voorgesteld.

Interdisciplinariteit is echter geen eenduidig begrip. In navolging van E.A. Lynton¹¹ kan onderscheid worden gemaakt tussen een *synoptisch* en een *instrumenteel* perspectief:

Tabel 1. *Twee vormen van interdisciplinariteit*

<u>Synoptische Interdisciplinariteit</u>	<u>Instrumentele Interdisciplinariteit</u>
Reflectie en introspectie	Externe interactie
Interne coherentie	Gebruik van externe middelen
Stabiliteit en continuïteit	Toepasbaar op groot aantal typen van problemen
Methodologische unificatie	Contact met "state-of-the-art" binnen individuele disciplines
Lange termijn gericht	Projecten

Duidelijk zal worden gemaakt hoe beide perspectieven een rol hebben gespeeld in de geschiedenis van de Nederlandse bedrijfskunde.

9 H. Mintzberg, *The nature of managerial work* (London 1980).

10 E.F. Cheit, 'The Shaping of Business Management Thought', in: D. Easton en C.S. Schelling, *Divided Knowledge. Across Disciplines, Across Cultures* (Newbury Park/ London/ New Delhi 1991) 195-219.

11 E. Lynton, 'Interdisciplinarity: Rationales and Criteria of Assessment', in: L. Levin en I. Lind (red.), *Interdisciplinarity Revisited. Re-assessing the Concept in the Light of Institutional Experience* (Stockholm 1985) 137-153.

Interdisciplinariteit als sociale constructie

Interdisciplinariteit heeft niet alleen betrekking op inhoudelijke integratie van het onderwijs en een kennisgebied, maar vooral ook op de wijze waarop dat kennisgebied is georganiseerd.¹² Een wetenschappelijke discipline is in feite een sociale organisatie van een kennisgebied. De grenzen van een dergelijk kennisgebied zijn, vanuit een historisch en internationaal vergelijkend perspectief gezien, grillig en arbitrair en als zodanig het resultaat van succesvolle claims van een bepaalde groep van wetenschappers op een kennisdomein. We spreken in dit verband van een *monopoliseringstrategie*. Binnen een dergelijke strategie tracht men door middel van formalisering en abstractie van een bepaald kennisgebied zich af te sluiten ('balkanisering') van andere kennisgebieden. Binnen de grenzen van een discipline worden een eigen methodologie, taal, kennis en zelfs cultuur ontwikkeld.¹³ D.T. Campell spreekt hier zelfs van "ethnocentrism, i.e. the symptoms of tribalism or nationalism or in-group partisanship in the internal and external relations of university departments, national scientific organisations, and academic disciplines."¹⁴ Een gevestigde discipline zal om deze reden snel verzet bieden tegen interdisciplinaire bewegingen, aangezien de verworvenheden en prestaties vanuit andere perspectieven moeten worden herzien. Interdisciplinaire bewegingen bestaan dikwijls uit mensen die uit verschillende wetenschappen afkomstig zijn en uit onvrede over de beperkingen van de eigen discipline samenwerken om een bepaald doel te bereiken. In dit geval kunnen we spreken van een *associatieve strategie*.¹⁵ Dikwijls hebben associatieve strategieën een tijdelijk karakter. Wanneer het doel is bereikt, lossen deze associatieve verbanden op of vormen de basis voor de vestiging van een nieuwe discipline.

3. Dilemma 2. Management als professie

Hiervoor wezen wij op de sociale constructie van disciplinariteit en interdisciplinariteit. Dit betreft echter niet alleen de betrokken wetenschappers, maar evenzeer de gebruikers en andere belanghebbenden van deze kennis. In het geval van de

12 W. Bechtel, 'The Nature of Scientific Integration', in: W. Bechtel (red.) *Science and Philosophy. Integrating Scientific Disciplines* (Dordrecht/Boston/Lancaster 1986) 3-55.

13 B.R. Clark, *The Higher Education System: academic organization in cross-national perspective* (Berkeley/Los Angeles 1983).

14 D.T. Campell, 'Ethnocentrism of Disciplines and the Fish-Scale Model of Omniscience', in: M. Sherif and C.W. Sherif (red.), *Interdisciplinary Relationships in the Social Sciences* (Chicago 1969) 328-349.

15 S. Selander, 'Associative Strategies in the process of professionalization: professional strategies and scientification of occupations', in: M. Borage and R. Thorst Dahl (red.), *Professions in theory and history. Rethinking the Study of Professions* (London/Newbury/New Delhi 1990) 139-151.

bedrijfskunde zijn dit naast de managementwetenschappers voornamelijk de managers en management consultants. Deze verschillende groepen binnen het bedrijfskundig professiegebied hebben allen belang bij de productie en overdracht van bedrijfskundige kennis, maar stellen verschillende eisen aan de aard en vorm van deze kennis.

De “professional schools”, in dit geval de business schools, spelen hierin een cruciale rol. Binnen deze scholen vindt abstractie van bestaande kennis en ontwikkeling van nieuwe kennis plaats. Deze professionele scholen kenmerken zich door wat D.W. Light heeft genoemd, een structurele ambiguïteit.¹⁶ Enerzijds moet de kennis voldoen aan de eisen die men binnen de academisch wereld stelt (methodologische verantwoording, specialisatie, herhaalbaarheid van onderzoek, autonomie etc.), terwijl anderzijds de kennis moet worden afgestemd op de praktiserende professional die in eerste instantie op direct hanteerbare kennis en werkbare oplossingen is gericht. Hierdoor ontstaat tussen het academisch en het praktijksegment van de professie dikwijls een cognitieve distantie.¹⁷ Om de cognitieve distantie tussen deze twee segmenten niet te groot te laten worden streven de meeste professionele scholen een *hybride missie* na: wetenschap en praktijk moeten gelijktijdig bediend worden. Management consultants vervullen hier idealiter een soort intermediërende rol, pendelend tussen de theorieën uit de wetenschap en de praktijk van het management.

De vraag is natuurlijk in hoeverre management als een professie kan worden gekenmerkt. In de oude, voornamelijk Parsoniaanse, professiesociologie kende men de zogenaamde attributenbenadering. Hierbij werd getracht essentiële, generieke kenmerken voor een professie aan te geven. Deze kenmerken werden afgeleid van de medische professie die als “paradigm for all professions”¹⁸ gold. Wanneer een bepaalde professie aan alle kenmerken voldeed, kon deze als een echte professie worden aangeduid. In de recentere professiesociologie heeft men deze attributenbenadering verlaten aangezien er geen generieke lijst van criteria blijkt te geven. Om deze reden volgen we hier A. Abbott’s minimale, maar bruikbare omschrijving van het professiebegrip. Het accent ligt hierbij op de aard van de kennis van een professie: “...professions are exclusive occupational groups applying somewhat abstract knowledge to particular cases.”¹⁹

16 D.W. Light, ‘The Development of Professional Schools in America’, in: K.H. Jarausch (red.), *The Transformation of Higher Learning 1860-1930. Expansion, Diversification, Social Opening and Professionalization in England, Germany, Russia and the United States* (Stuttgart 1982) 345-346.

17 B. Nooteboom, ‘Institutions and Forms of Co-ordination in Innovation Systems’, in: *Organization Studies* 21-5 (2000) 915-939.

18 D. Noble, D. ‘*America by Design: Science, Technology and the Rise of Corporate Capitalism*’ (New York 1977) 168.

19 A. Abbott, ‘*The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor*’ (Chicago 1988) 8.

De exclusiviteit van een professie is afhankelijk van de mate waarin zij in staat is om haar kennisbestand en vaardigheden af te scherm en te controleren ten opzichte van concurrerende professies en het lekenpubliek. Vergeleken met traditionele professies als artsen, notarissen en accountants kunnen nieuwe professies hun eigen veld niet geheel monopoliseren, omdat er nog niet voldoende abstractie is. Het gaat tevens om de *erkenning* van deze kennis (legitimering) door de dienstvragepartij of overheid. De laatste kan garanties verschaffen voor de exclusiviteit van de professie (vgl. artsen, accountants, advocaten).

Business schools zijn een interessant voorbeeld van instituten die professionele kennis ontwikkelen en overdragen zonder dat zij overigens in staat zijn om een stevige professionele groep te constitueren die de toegang tot managementposities volledig kan monopoliseren.²⁰ Abbott spreekt voorts bewust van een "system of professions" waarmee hij wil aangeven dat de verschillende professies zich in relatie tot elkaar ontwikkelen. Een succesvolle afbakening van een kennisgebied van de ene professie heeft direct gevolgen voor de grenzen van een ander kennisgebied. Abstractie van kennis speelt hierin weer een cruciale rol: "Abstraction enables survival in the competitive systems of professions".²¹

De aard van de professionele kennis bepaalt in belangrijke mate het gemak waarmee kennis geabstraheerd en gecodificeerd kan worden en daarmee de mogelijkheid om het kennisgebied af te scherm. Min of meer statische kennisgebieden lenen zich gemakkelijker tot formalisering, abstrahering en kwantificering van kennis dan dynamische kennisgebieden. De laatste zijn beter toegankelijk voor andere professies en het lekenpubliek. De consequentie hiervan is het gebrek aan erkenning. Wilensky formuleert het als volgt: "The lay public cannot recognize the need for special competence in an area where everyone is an "expert".²²

Toch blijft de general managementfunctie ook voor deze omschrijvingen gedeeltelijk ongrijpbaar. Binnen de functionele gebieden van management heeft zich een sterke professionalisering voltrokken. Voor de general managementfunctie geldt dit echter niet. Er is geen beroepsgroep van general managers die een eigen kennisdomein probeert af te scherm, evenmin bestaat er een min of meer omschreven "body of knowledge". Concluderend kan worden gesteld dat interdisciplinaire bedrijfskunde een poging is tot wetenschappelijke beschrijving en vorming van de general managementfunctie. De wijze waarop dit in de geschiedenis gestalte kreeg zal hieronder worden beschreven.

20 R. Whitley, 'The Management Sciences and Management Skills', *Organisation Studies* 9/1 (1988) *op.cit.*

21 Abbott, System, *op.cit.* 89.

22 H.L. Wilensky, 'The Professionalization of Everyone?', *The American Journal of Sociology* LXX-2 (Sept. 1964) 137-157.

4. Het belang van onderwijstradities

In hun klassieke studie *Management in the Industrial World* (1959) naar de ontwikkeling van management en managementonderwijs in verschillende landen veronderstelden F. Harbison en C.A. Myers een “logic of industrialism”²³. De moderne, industriële onderneming werd door hen in het epicentrum van de maatschappelijke veranderingen geplaatst en dit zou, ongeacht de politieke, culturele en ideologische verschillen, leiden tot “the same end-point-industrialism, the concept of a fully industrialized society, which is characterized by a number of common basic economic and social structural features.”²⁴ Een van de imperatieven van deze “logic” was ook het ontstaan van convergerende onderwijsstructuren voor management. Tot op zekere hoogte hebben Harbison en Myers gelijk gekregen in hun analyses, zeker wanneer men naar de wijdverbreide diffusie van de MBA’s kijkt en de grote homogeniteit en het Amerikaanse karakter van deze opleidingen binnen Europa.²⁵

De MBA-opleiding is echter in vrijwel alle Europese universitaire onderwijs-systemen een “Fremdkörper” dat nauwelijks is geïntegreerd in het reguliere onderwijs. Het managementonderwijs in het reguliere academische bestel kent daarentegen in Europa een grote diversiteit. Voor de oorzaak van deze diversiteit heeft R.R. Locke in zijn baanbrekende studie *Management and Higher Education* uit 1989 vooral gewezen op de verschillen in nationale universitaire tradities zoals deze in de meeste landen in de negentiende eeuw vorm hadden gekregen.²⁶ Deze universitaire tradities waren van direct belang voor de toegankelijkheid voor beroepsgerichte studies in het bestel, de sociale organisatie van kennisgebieden (disciplinariteit en interdisciplinariteit) en de relatie tussen onderwijs en onderzoek.

De structurele ambiguïteit van de moderne universiteit

In Nederland kreeg deze universitaire traditie aan het einde van de negentiende eeuw vaste vorm. Tot aan het midden van deze eeuw werd het hoger onderwijs lange tijd door de overheid ongemoeid gelaten, waardoor de organisatie ervan zich volgens Johan Huizinga kenmerkte door een “vrijheid (die) aan bandeloosheid grensde”.²⁷ Het onderwijs was standsgebonden; voor het hoger onderwijs

23 F. Harbison en C.A. Myers, *Management in the Industrial World. An International Analysis* (New York/Toronto/London 1959).

24 C. Lane, *Management and labour in Europe. The Industrial Enterprise in Germany, Britain, and France* (Aldershot/Vermont 1989) 21.

25 S. Boutaiba, S. en J.S. Pedersen, *Creating MBA Identity – Between Field and Organization*. Paper gepresenteerd op de CEMP-workshop (Parijs 2000).

26 R.R. Locke, *Management and higher education since 1940. The influence of America and Japan on West Germany, Great Britain, and France* (Cambridge/New York/New Rochelle/Melbourne/Sydney 1989).

betekende dit dat het was gericht op de vorming en instandhouding van de geleerde stand. Het klassieke vormingsideaal (een vroege vorm van synoptische interdisciplinariteit) stond hierin centraal. Dit was gericht op de reproductie van bestaande kennis, was persoonsgebonden en encyclopedisch van aard.

De hoger onderwijswet van 1876 vormde de bakermat van de moderne universiteit en hiermee werd afscheid genomen van het klassieke vormingsideaal en het standsgebonden karakter van het onderwijs. Hoewel J.M.C. Wachelder terecht opmerkt dat in Nederland geen sprake was geweest van een overname van een Duits hoger onderwijsmodel in Nederland, waren er sterke overeenkomsten.²⁸ De klassieke vorming, zoals die in het Organiek Besluit van 1815 als enige doelstelling was geformuleerd, maakte plaats voor twee nieuwe doelstellingen, de opleiding voor wetenschap en beroep: “Hooger onderwijs omvat de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor een wetenschappelijke opleiding vereischt wordt.”²⁹

In de formulering van deze doelstellingen lag de hiervoor genoemde structurele ambiguïteit van doelstellingen opgesloten. De hoger onderwijswet van 1876 leek dat probleem op te lossen door het primaat bij de opleiding tot zelfstandige beoefening van de wetenschappen te leggen en de opleiding tot een maatschappelijk beroep af te leiden van een volledige wetenschappelijke scholing. Volledige wetenschappelijke vorming werd als voorwaarde geformuleerd voor de opleiding voor een maatschappelijk beroep. Hiermee werd de structurele ambiguïteit in de hoger onderwijswetgeving geformaliseerd.

Het belangrijkste kenmerk van de moderne universiteit was het onlosmakelijk verband tussen onderzoek en onderwijs. Het “zweckfrei” onderzoek diende richting te geven aan het onderwijs. Een algemeen vormende of karaktervormende doelstelling, zoals het Engelse “liberal education” van kardinaal Newman, kende het Nederlandse hoger onderwijs niet. Men vond dat de zelfstandige beoefening van de wetenschap als zodanig een karaktervormende werking had. De wet van 1876 ging uit van een volledig, onbelemmerde, vrije en individuele activiteit van docenten en studenten. Daarmee werd de basis gelegd voor een vergaande specialisatie en een onbelemmerde verlenging van de studieduur.³⁰ Ook voor de ontwikkeling van de managementwetenschappen en –onderwijs zou deze Nederlandse universitaire traditie belangrijke gevolgen hebben.

27 J. Huizinga, ‘Universiteit, Wetenschap en Kunst’, *Verzamelde Werken* (Haarlem 1951) 29-30

28 Wachelder, J.M.C., *Universiteiten tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum, 1992) 27-33.

29 Wet tot regeling van het hooger onderwijs, 18 april, 1876, *Staatsblad*, no. 2.

30 Vgl. J.W. Foppen, *Gistend Beleid. Veertig jaar universitaire onderwijspolitiek* ('s-Gravenhage 1989) 86.

5. Vroege Business School-bewegingen als emancipatiebewegingen

De invoering van de hoger onderwijswet van 1876 betekende niet dat de poorten werden opengezet voor moderne kennisgebieden als techniek, handel of economie. Thorbecke had bij de invoering van de wet op het middelbaar onderwijs van 1863 de standsegmentatie nog in tact gelaten. Het middelbaar onderwijs was bestemd voor opkomende “nijvere” middenklassen waartoe de kooplui en de ingenieurs behoorden. Het hoger onderwijs was bestemd voor slechts enkelen die zich in de wetenschap wilden bekwamen en diende onafhankelijk van de praktijk te worden beoefend.

Deze sociale uitsluiting via de wet van 1863 vormde het mikpunt van de emancipatiestrijd van de nieuwe, opkomende beroepen in de handel en de techniek (ingenieurs, kooplieden, accountants). De strijd om de universitaire erkenning voor zowel de ingenieurs- als de handelswetenschappen werd in volle hevigheid gevoerd in de periode 1880-1913. In Nederland markeerde de verheffing van de Polytechnische School tot de Technische Hogeschool Delft in 1905 een mijlpaal in het emancipatiestreven van de ingenieurs. Hiermee werd tevens de weg vrijgemaakt voor de toegang van de handelswetenschappen binnen het universitaire bestel in 1913.

In het licht van de geschiedenis van de business schools is dit emancipatieperspectief niet onbelangrijk. De gangbare theorieën over het ontstaan van deze scholen in Amerika en Europa gaan uit van een “educational response” op het ontstaan van de behoefte aan professionele, wetenschappelijk opgeleide managers binnen het industrialiserende bedrijfsleven.³¹ Zowel bij de verheffing van de Polytechnische School tot de TH-Delft in 1905 als bij de totstandkoming van de eerste Nederlandse handelshogeschool in 1913 was er geen sprake van een massale roep vanuit het bedrijfsleven om wetenschappelijk opgeleide managers, maar van zelfbewuste beroepsgroepen die uit waren op maatschappelijke erkenning door middel van het verkrijgen van de academische status. Dit gold niet alleen voor Nederland. Uit de korte schets van de ontwikkelingen in Duitsland en de Verenigde Staten blijkt eenzelfde ontwikkeling.

31 A.D. Chandler, *Strategy and Structure: Chapters in the History of American Industrial Enterprise* (Cambridge/Massachusetts/London 1991); A.D. Chandler, *The Visible Hand. The Managerial revolution in American Business* (Cambridge/Massachusetts/London 1977) en F.K. Ringer, *Education and society in modern Europe* (Bloomington/London 1979).

Duitsland

Aan het einde van de jaren 1870 markeerden in Duitsland de plannen van de Duitse ondernemer Gustav Mevissen voor de oprichting van de Keulse handelshogeschool (1901) het begin de *Handelshochschulbewegung*. Het belangrijkste motief vormde verbetering van de sociale status van de Duitse ondernemers, die in het gunstigste geval slechts enkele jaren lager en/of middelbaar onderwijs hadden genoten. Een opleiding aan een handelshogeschool moest zorgdragen voor de aansluiting bij de hogere sociale klassen die in de regel beter (universitair) waren opgeleid. Economische of wetenschappelijke motieven speelden in de plannen van Mevissen nog geen rol. F. Redlich merkt hierover op: "...Mevissen did not recognize that it was the industrial era with its enlarged demand for new types of business leaders which had made traditional mercantile training obsolete."³²

De Handelshochschulbewegung zou echter spoedig aan betekenis winnen. In de periode 1898-1920 werden vrijwel alle belangrijke Duitse handelshogescholen opgericht (Leipzig: 1898, Aken: 1898, Frankfurt am Main: 1900, Berlijn: 1906, Mannheim: 1907, München: 1910, Königsberg: 1915, Nuremberg: 1919). Zeker in het begin was er nog geen sprake van een moderne, professionele school, waarin zich een mogelijke spanning tussen wetenschap en praktijk kon voordoen. De reden was volgens Locke (1989) en Redlich (1957) dat een wetenschappelijke benadering van de handelsvraagstukken nog niet bestond. A. Isaac merkt hierover het volgende op: "Die Handelshochschulen waren nur ein Form, der Inhalt musste noch hereingetragen werden. Ja, es will sogar erscheinen, dass man die Handelshochschulen nur gegründet hat, um auf eine besondere Weise dem vorwärts strebenden Kaufman etwas von Nationalökonomie, Recht und Naturwissenschaften zukommen zu lassen."³³ Kenmerkend voor de negentiende-eeuwse ontwikkeling van het handelsonderwijs was het conflict tussen algemene en praktische vorming; wetenschappelijke vorming zou binnen de handelshogescholen pas in de loop van de jaren twintig gestalte krijgen.

Amerika

Eenzelfde ontwikkeling gold voor de Amerikaanse business school-beweging. Het is onjuist de oprichting van Wharton Business School binnen de muren van de University of Pennsylvania in 1881 als het begin van deze beweging te zien aangezien van modern professioneel bedrijfsonderwijs nog geen sprake was. Joseph Wharton had bewust gekozen voor een plaats binnen het "liberal arts college" van de universiteit, met als doel "to create a liberally educated class of leaders for

32 F. Redlich, 'Academic Education for Business. Its development and contribution of Ignaz Jastrow (1856-1937). In commemoration of the Hundreth Anniversary of Jastrow's Birth', *Business History Review* 31 (1957) 50.

33 A. Isaac, *Die Entwicklung der wissenschaftlichen Betriebswirtschaftslehre in Deutschland seit 1898* (Berlin 1923) 43.

American society.”³⁴ Het onderwijs was primair gericht op algemene vorming en het curriculum bevatte slechts een kleine kern van praktijkgerichte vakken. Van een business school-movement was pas sprake rond de eeuwwisseling en leidde tot de oprichting van verscheidenen business schools (Chicago: 1898, California: 1898, New York: 1899, Amous Tuck School: 1900, Wisconsin: 1900, Illinois: 1902). Een belangrijk verschil met de Duitse en Nederlandse ontwikkelingen was, dat deze business schools werden verbonden aan bestaande, dikwijls prestigieuze universiteiten. Op het Europese vaste land werden de meeste handelshogescholen aanvankelijk vooral als zelfstandige scholen opgericht. Pas later accepteerden de reguliere universiteiten de opname van handelswetenschappen binnen hun muren.

De oprichting van de Harvard Business School in 1908 is in deze ontwikkeling van groot belang geweest. Aan de meest prestigieuze universiteit moest ook de meest prestigieuze business school worden gevestigd. Harvard onderscheidde zich van meet af aan van andere business schools door alleen een graduate-opleiding aan te bieden. Voor de toelating eiste men een bachelors degree, bij voorkeur in “liberal arts”. Een brede, intellectuele en culturele vorming diende als basis voor de professionele opleiding op graduate niveau.

In het cursusjaar 1911-1912 werd getracht het programma te verbreden door de facultatieve cursus “Business Policy”. Het doel hiervan was “to develop an approach to business problems from a topmanagement point of view and to tie together the departmental courses of the first-year program.”³⁵ Interessant aan deze ontwikkeling is dat men hiermee de interdisciplinariteitsgedachte expliciet gestalte wilde geven en een poging deed de general management-functie per sé te professionaliseren.

Het aantal business schools groeide snel. In 1912 waren er 12 scholen, in 1929 100 en in 1939 ongeveer 120. De instroom van studenten steeg in de periode van 1920-1929 van 36.456 naar 67.496. Een studie over de Amerikaanse business schools uit 1930 beschreef deze enorme belangstelling als een “veritable craze for business education (that) swept the country”.³⁶

Nederland

Bij de totstandkoming van de hogere handelshogeschool in Nederland was er weliswaar sprake van een handelsschoolbeweging, vergelijkbaar met bewegingen in Duitsland en Amerika, maar dit vormde bepaald geen hechte groep. De beweging bestond uit enkele jonge kooplieden, Hou en Trouw-leden en een groep van ac-

34 S.A. Sass, *The Pragmatic Imagination. A History of the Wharton School 1881-1981* (Philadelphia 1982) 20.

35 M.T. Copeland, *And Mark an Era. The story of the Harvard Business School* (Boston/Toronto 1958) 43.

36 Geciteerd bij E.F. Cheit, ‘Business Schools and their Critics’, in: *California Management Review* XXVII-no.3 (1985) 45.

countants. Voor elke groep gold het statusmotief als belangrijkste reden om zich voor de oprichting van een handelshogeschool in te zetten. De kooplieden wilden zich, zoals P.W. Klein stelt, verheffen tot de stand van andere eervolle beroepen.³⁷ Zij zagen hun carrièreperspectief geblokkeerd door het “juristenmonopolie” binnen de directies van grote bedrijven. Het juristenmonopolie bestond uit academische gevormde juristen, die vanwege hun universitaire opleiding snel doorschoven naar de top van het bedrijfsleven. De Hou en Trouw was de vereniging van afgestudeerden van de Openbare Handels School te Amsterdam en kon worden beschouwd als een belangenvereniging voor hoger personeel. Zij voelden een opwaartse druk van de handels- en kantoorbedienden die steeds beter waren opgeleid en zich steeds meer in vakverenigingen organiseerden. Tenslotte waren er de accountants die steeds sterker op een wetenschappelijke opleiding begonnen aan te dringen om zich te onderscheiden van boekhouders en charlatans binnen de accountancy.

Ook bij de totstandkoming van de eerste Nederlandse Handelshoogeschool (NHHS) te Rotterdam in 1913 was van een *moderne, wetenschappelijke* handelsopleiding nog geen sprake.³⁸ Het tweejarig, predisciplinaire onderwijsprogramma bood een groot scala aan vakken (w.o. talen, techniek, geschiedenis, aardrijkskunde, warenkunde) en diende zoveel mogelijk een weerspiegeling te zijn van de handelsfunctie van de koopman.

Toch kreeg de Rotterdamse school al snel het karakter van een wetenschapsgeoriënteerde instelling. In 1914 werden het doctoraal- en doctoraatsexamen geregeld. Het laatste had tot doel om het “zuiver wetenschappelijk element” naar voren te laten komen, zonder dat dit aspect de tweejarige handelsopleiding ging domineren.³⁹ Hetzelfde gold voor de doctorale studie die aanvankelijk slechts voor een klein aantal studenten was bedoeld die een wetenschappelijke studie ambieerden. De verdere verwetenschappelijking van de opleiding voltrok zich vooral in de jaren twintig. De doctorale studie, aanvankelijk bedoeld voor enkelen, werd voor velen het doel van de studie. De economische opleiding groeide uit tot een volwaardige academische studie, met een cursusduur van vijf jaar. De gemiddelde studieduur was echter op den duur zeven jaar. De technische vakken, die van meet af aan in het programma waren opgenomen, verdwenen uit het curriculum, mede als gevolg van een tanende belangstelling van de zijde van de studenten.

In 1922 werd de Amsterdamse Handelsfaculteit opgericht wat ook een novum was, omdat handel voor het eerst binnen een van de traditionele universiteiten was binnengeloodst. Hiermee ging een oude wens van de accountant Theo van Lim-

37 P.W. Klein, *Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland, 1850-1914* (Haarlem 1966)

38 De Rotterdamse handelshogeschool zal in het vervolg worden aangeduid als de NEH.

39 G.W.M. Bruins, Rectoraatsrede ‘Verslag van de lotgevallen’, in: *Jaarverslag NHHS 1918-19*.

perg in vervulling. Reeds in 1910 had hij tijdens het negende internationale congres voor handelsonderwijs te Wenen, als afgevaardigde van Hou en Trouw, gepleit voor “universitair economisch onderwijs met zuiver wetenschappelijke doeleinden”.⁴⁰ In het artikel *Universitair Handelonderwijs* uit 1919 schetste Limperg opnieuw zijn visie op de ontwikkeling van het handelsonderwijs tegen de achtergrond van de veranderende eisen die aan de koopmansfunctie werden gesteld. De Rotterdamse “hogere vakschool” was niet de juiste instelling om de bedrijfsleer in wetenschappelijke zin te laten ontwikkelen. Het bezwaar dat Limperg tegen de Rotterdamse handelshogeschool opvoerde, was dat het milieu hierbinnen te eng was: “...daar kan geen sprake zijn van uitwisseling van denkbeelden tusschen mannen, arbeidende op het universele gebied der wetenschap; daar heeft men menschen van een klasse, van een streven, van een ideaal (...). Wat ik voor het hooger handelsonderwijs wensch en voor zijn goede ontwikkeling onmisbaar acht, is een nauwe aanraking met de universiteit. Zonder voortdurend contact met den wetenschappelijke arbeid aan de gewone hoogeschool zal het hooger onderwijs niet kunnen bloeien en zal het zich niet ontwikkelen tot het vrij wetenschappelijke onderzoek der universiteit.”⁴¹

Binnen deze universitaire context ging de bedrijfseconomie, toen nog bedrijfsleer geheten, zich op andere wijze ontwikkelen dan binnen de zelfstandige handelshogeschool in Rotterdam. Bij de eerste werd het theoretische en disciplinaire karakter van de bedrijfseconomie sterk benadrukt, terwijl men in Rotterdam een meer pragmatische opvatting ontwikkelde.

6. Het grenzeloze managementdomein

De Rotterdamse handelshogeschool (1913) en later de Amsterdamse handelsfaculteit (1922) waren niet zonder meer de eerst aangewezen instituten om het vak management (bedrijfsleer) tot een wetenschappelijke studie te ontwikkelen. Immers, aan de TH-Delft had men reeds in 1908 de accountant J.G.Ch. Volmer benoemd als buitengewoon hoogleraar in het boekhouden en bedrijfsleer. Het vak bedrijfsleer was echter toen nog weinig theoretisch ontwikkeld; van enige ordening rond een kenobject was nog geen sprake. Tot aan het midden van de jaren twintig kenmerkte de bedrijfsleer zich als een kunstleer, een op de “praktijk gerichte receptenkennis”, zonder dat hier een theoretisch-disciplinair perspectief aan

40 Th. Limperg, *De Faculteit der economische wetenschappen der universiteit van Amsterdam*. Overdruk uit het Jaarboek van de Gemeente Universiteit van Amsterdam 1946-1947 (Amsterdam 1947) 3.

41 Th. Limperg, ‘Universitair Handelonderwijs’, in: Walrave Bossevain (red.), *Gedenkboek 50 jarig bestaan van de Openbare Handelshogeschool te Amsterdam, 1869-1919* (Amsterdam 1919) 40.

werd verbonden.⁴² In de daaraan voorafgaande periode werd in verschillende professionele kringen de verhouding van de bedrijfsleer tot andere studiegebieden afgetast (staatshuishoudkunde vs. bedrijfshuishoudkunde, bedrijfsleer vs. boekhouden, scientific management vs. economie, accountancy vs. bedrijfsleer). Het theoretisch-disciplinair perspectief was vooral ook van belang, omdat het richting kon geven aan het onderwijs binnen de handelshogeschool en de handelsfaculteit.

Ook vanuit het professionaliseringsperspectief was het open karakter van het managementdomein van belang. Zolang het theoretisch-disciplinair perspectief onbepaald bleef, konden verschillende beroepsgroepen competentie op dit gebied claimen. Op het moment dat echter de bedrijfsleer ofwel als onderdeel van de ingenieurswetenschappen of als dat van de economische wetenschap werden gerekend zou er sprake zijn van een sluiting van een kennisdomein waardoor bepaalde professies werden buitengesloten. De ingenieurs en de accountants bleken tot aan de Tweede Wereldoorlog zowel binnen het universitair onderwijs als in de praktijk de belangrijkste spelers in de strijd om het managementdomein. We gaan hieronder eerst in op de motieven van de ingenieurs en accountants om zich op het managementdomein te begeven.

Ingenieurs en economische vorming

Het zelfbewustzijn onder de Nederlandse ingenieurs was groot. C. Disco omschrijft dit als volgt: “Understanding themselves as avatars of a new age, some late 19th and early 20th century engineers claimed competence, (...) over a broad field which was later to precipitate into micro-economics, management sciences, industrial psychology and sociology.”⁴³

De verheffing van de Polytechnische School tot Technische Hogeschool in 1905 had sterk bijgedragen aan dit zelfbewustzijn van de ingenieurs. De volgende mijlpaal in het streven naar maatschappelijke erkenning was het verwerven van hoge managementposities in het industrialiserende bedrijfsleven.

Een tweetal ontwikkelingen belemmerde dit ambitieuze streven van de ingenieurs. Allereerst zag men de toegang tot hoge posities geblokkeerd door de academisch gevormde juristen. Van alle universitaire studies vormde de juridische opleiding op dat moment de meest praktische en bovendien vormde de algemene economie een onderdeel van de studie. Dit maakte de juristen tot een aantrekkelijk potentieel van afgestudeerden voor hoge, leidinggevende functies in het bedrijfsleven. Daarnaast werden de ingenieurs van de TH-Delft geconfronteerd met een druk van onderop: de afgestudeerden van de middelbare technische scholen.

42 W. van Rossum, *Wetenschappelijke ontwikkeling als een sociologisch probleem met speciale aandacht voor ontwikkelingen in de Nederlandse bedrijfseconomie* (Amsterdam 1979) 210.

43 C. Disco, ‘Class collision or class collusion. Dutch engineers, Capitalist Enterprise, and the State 1885-1920’, in: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* (1974) 718.

Wat de strijd met het “juristenmonopolie” aan de top betrof merkte de Delftse hoogleraar R.W. van Veen op dat de ingenieursklasse het gehele “maatschappelijke radarwerk” zou moeten controleren en “de heerschende kaste der rechtsgeleerden” uit vooraanstaande leidinggevende posities verdringen.⁴⁴ Uit de onderstaande tabel blijkt dat de strijd met de juristen al snel een gelopen race bleek te zijn. In de technisch-industriële bedrijven, waar de ingenieurs redelijkerwijs aanspraak konden maken op managementposities, domineerden de ingenieurs al snel.

In het blad *De Ingenieur* werd daarom enkele jaren een uitvoerige discussie gevoerd over de zogenaamde “economische vorming van de ingenieur”. Wanneer de ingenieurs met goede economische kennis zouden worden toegerust konden ze de strijd met de juristen en middelbare technici aangaan.

In een artikel uit 1922 legde de voorzitter van de *Vereniging van Delftsche Ingenieurs* (VDI), B.M. Gratama, een direct verband tussen de economische vorming en de concurrentie van middelbare technici: “Het in meerdere mate toerusten van den ingenieur voor zijn maatschappelijke werkkring zal ook ten goede komen aan de concurrentie, die hem, meer dan vroeger, van de zijde van gediplomeerden van

Tabel 2. *Aantal ingenieurs en meesters in de rechten in managementposities*

Naamloze vennootschap	1900		1916			
	Totaal	Ir- mana- ger	Mr- mana- ger	Totaal	Ir- mana- ger	Mr- mana- ger
Olieslagerijen, lak- en verffabrieken	6	1	-	35	3	1
Textielbedrijven	24	-	-	61	6	-
Bierbrouwerijen, meelfabrieken	26	1	1	36	4	1
Suikerfabrieken	29	-	4	40	4	8
Droogdokken, scheepswerven	10	1	-	34	10	1
Chemie-, gist- en spiritusfabrieken	29	3	1	63	14	3
Machine-, glas-, technische bureaus, betonmaatschappijen	62	-	3	196	62	3
Spoor- en tramwegen	38	16	6	78	41	4
Gasfabrieken	87	8	-	153	20	-
Totaal	311	42	15	696	164	21

Bron: R.W. van Veen, *Economische vorming en invloed van de ingenieur* (1918).

⁴⁴ R.W. van Veen, ‘Economische vorming en invloed van de ingenieur’, in: *De Ingenieur* 33 (1918) 268.

middelbare technische scholen en van andere richtingen met beperkt programma van onderwijs wordt aangedaan.”⁴⁵

De discussie over de economische vorming van de ingenieur leidde tot conflicten binnen de professie van de ingenieurs. Aan de ene kant stond de groep van ingenieurs die “zuiver” technisch onderwijs voorstonden, zoveel mogelijk gebaseerd op de natuurwetenschappen. Met name de hoogleraren en bestuurders van de TH-Delft behoorden tot deze groep. Economisch gevormde ingenieurs of handelsingenieurs waren “vleesch noch visch” merkte een directeur van een technische school te Amsterdam op. Het zou afbreuk doen aan de moeizaam bevochten status van de universitair gevormde ingenieur.

Aan de andere kant stond het praktijksegment van de ingenieursgroep en het bedrijfsleven, onder andere vertegenwoordigd door de Maatschappij van Nijverheid. Plannen van de VDI uit 1915 om veranderingen aan te brengen in de Delftse opleiding ten gunste van de economische vorming, werden door de TH-Delft arrogant van de hand gewezen en beantwoord met de opmerking dat “dit rapport beslag legt op den tijd van de hoogleraren der Technische Hoogeschool”.

In zijn oratie *Bevordering der Nijverheid* (1911) bracht de Delftse hoogleraar I.P. de Vooyo een ander motief voor de economische vorming van de ingenieur in stelling. In zijn filosofische getinte beschouwing wees hij op de vele maatschappelijke problemen die de snelle ontwikkeling van de industriële nijverheid met zich meebracht. Daarnaast, zo stelde hij later, had de Eerste Wereldoorlog duidelijk gemaakt wat de consequenties waren van de onderworpenheid van de mens aan de techniek. In 1917 herhaalde De Vooyo zijn boodschap in zijn rede voor het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs (KIVI), “*De economische taak van de ingenieur na den oorlog*” en pleitte voor een nieuwe (synoptische interdisciplinaire) ingenieurswetenschap, de *technische economie*: “Technische en economische overwegingen vlechten zich door elkaar heen in een verband, dat afzonderlijke beoordeling ondoenlijk maakt.”⁴⁶

Ingenieurs konden door hun aanraking in hun dagelijkse werkzaamheden met zowel sociale, technische als economische vraagstukken de aangewezen personen zijn om leiding te geven aan de opbouw en herstel van de na-oorlogse maatschappelijke en economische verhoudingen. De Vooyo sprak weliswaar niet expliciet over scientific management of wetenschappelijke bedrijfsvoering, maar het was duidelijk dat hij hierop bij de omschrijving van de nieuwe ingenieursdiscipline wel doelde.

Hoewel de discussie over de economische vorming in kringen van ingenieurs uitgebreid was gevoerd, waren de resultaten uiteindelijk bijzonder mager. In 1924

45 B.M. Gratama, ‘De stand van de Nederlandsche ingenieurs’, in: *De Ingenieur* 36 (1922) 692.

46 I.P. de Vooyo, ‘De economische taak van den ingenieur na den oorlog’, in: I.P. de Vooyo, *Techniek en maatschappij: de betekenis der techniek voor maatschappelijke evolutie in verleden en toekomst* (Amsterdam 1920) 74-104.

werd binnen de professionele organisatie van de ingenieurs, het (KIVI), een aparte afdeling Technische Economie, opgericht. Dit betekende een belangrijke erkenning van de activiteiten van de efficiency-ingenieurs binnen de ingenieur-professie. Van de kant van de TH-Delft bleef men echter weigeren toe te geven aan de voorstanders van invoering van extra economische/management vakken in het curriculum. Wat verder opviel, was dat, met uitzondering van beschouwingen van De Vooyo, er weinig theoretische beschouwingen werden gegeven over de vraag hoe een nieuwe ingenieursdiscipline in de vorm van wetenschappelijke bedrijfsvoering, bedrijfsleer, of scientific management eruit zou moeten zien. Dit maakte het nieuwe kennisgebied en de efficiency-ingenieurs tot een eenvoudige prooi van critici.

De economische vorming van de accountant

Een min of meer vergelijkbare discussie werd onder de accountants gevoerd. Nog voordat het scientific management na 1915 bredere bekendheid kreeg werd binnen accountantskringen gefilosofeerd over de betekenis van de economische vorming van de accountant. Voor het Nederlandsch Instituut van Accountants (NIVA), de beroepsorganisatie van de accountants, gold het “verheffen van de stand” als belangrijke doelstelling. Met een gedegen economische vorming zou men zich niet alleen kunnen onderscheiden van de boekhouders, maar tevens zou men een goede gesprekspartner zijn voor directeuren van grote ondernemingen. Wetenschappelijke erkenning was niet, zoals bij de ingenieurs, een gemeenschappelijke doel van de accountants. Evenmin was er sprake van een gemeenschappelijke alma mater, die als bindend element voor de professie kon dienen. De accountantsprofessie was verdeeld en slecht georganiseerd. Het streven naar wetenschappelijke erkenning manifesteerde zich aanvankelijk bij een kleine groep van accountants die zich had verzameld rond de persoon van Limperg. Na een conflict met het NIVA, splitste deze groep zich af en organiseerde zich in de Nederlandsche Accountants-Vereeniging (NAV) om in 1918 weer te fuseren met het NIVA. Interessant is dat de verwetenschappelijking van de accountancy-opleiding zich in eerste instantie buiten het hoger onderwijs voltrok. De eisen werden voor het NAV-examen naar wetenschappelijke eisen opgeschroefd. In 1913 merkte Limperg hierover het volgende op: “Ons examen moet (...) leiding blijven geven, want we moeten niet achteruit, maar steeds hoger op, steeds wetenschappelijker. (...) Het examen moet zoo hoge eischen stellen, dat universitaire opleiding noodig wordt, hetzij in cursussen of universiteiten.”⁴⁷

Een andere belangrijke discussie die vooral na de Eerste Wereldoorlog werd gevoerd ging over de vraag hoe de bedrijfsleer zich verhield tot de algemene economie. Reeds in 1908 had de accountant H. Sparrius in zijn artikel *Eene nieuwe*

47 Geciteerd bij: Joh. De Vries, *Geschiedenis der Accountancy in Nederland. Aanvang en Ontplooiing, 1895-1935* (Assen/Maastricht 1985) 124.

Wetenschap? gepleit voor de gedachte dat de bedrijfshuishoudkunde (bedrijfsleer) moet worden gezien als een onderdeel van de staatshuishoudkunde⁴⁸. De algemene economie zelf was echter te weinig praktisch van aard om van waarde te kunnen zijn voor de praktijk.

In vergelijking met de discussies over de economische vorming bij de ingenieur, werden de discussies bij de accountants, vooral na 1920, al snel theoretisch van aard. In deze discussies onder de accountants was een intellectuele hoofdrol weggelegd voor Limperg. Samen met de staathuishoudkundige H.W.C. Bordewijk gaf hij in de begin jaren twintig een onderbouwing voor de verwantschap tussen de bedrijfsleer en de algemene economie.

Het belang van het vraagstuk van de economische vorming van de ingenieurs en accountants was dat het aangeeft dat er vanuit beide professies sprake was van een convergentie naar een nieuw professioneel domein, namelijk management.

7. Economisering en disciplineren van het managementdomein

Toen na 1915 het scientific management in Nederland aan populariteit won, kwamen ingenieurs en accountants elkaar steeds vaker tegen in de adviespraktijk. Het streven naar efficiency-verbetering kon zowel vanuit een technisch als vanuit een economisch perspectief worden aangepakt en dat leidde onvermijdelijk tot een inhoudelijke confrontatie tussen deze twee professies.

Een interessant voorbeeld hiervan was de kostprijsberekening die met de opkomst van industriële productie veel aandacht kreeg. In 1898 was het eerste handboek *De Fabriekshuishouding* van A. van Everdingen hierover verschenen. Het boek wekte veel belangstelling in kringen van accountants. Het echte standaardwerk kwam echter uit kringen van ingenieurs. In 1909 kwam de ingenieur K.G. Simon met zijn boek *Kostprijsberekening en Administratieve Fabrieksorganisatie*, dat vele edities kreeg en de navolgende twee decennia de toon zette voor het onderwijs in de industriële kostprijsberekening en bedrijfsboekhouding. In het boek werden bedrijfsorganisatie, kostprijsberekening en bedrijfsboekhouding voor het eerst in nauw verband met elkaar gebracht. Met de verbreiding van het scientific management kregen deze zaken steeds meer aandacht en het was duidelijk dat de efficiency-ingenieurs hierbij een belangrijke rol konden gaan spelen. In de jaren 1918-1919 gaf Limperg de aanzet tot zijn vervangingwaarde theorie, waarmee hij het kostprijsbegrip trachtte te bevrijden van het “boekhoudkundig-technische” keurslijf en het een (bedrijfs-)economische betekenis gaf. We zullen hier niet verder ingaan op de inhoud van de verschillende kostprijs Theorieën en de vervangingswaardetheorie. Het gaat hier in eerste instantie om de wijze waarop Limperg

48 H. Sparrus, ‘Eene nieuwe wetenschap?’, in: *Accountancy* 66 (1908) 93-95.

een pre-disciplinair aspect uit het scientific management trachtte onder te brengen bij de disciplinaire economische wetenschap. Dit zou niet alleen voor de kostprijsberekening gelden, maar ook voor andere onderdelen uit het scientific management (met name efficiency- en organisatievraagstukken).

De *economisering* en *disciplineren* van het managementdomein voltrok zich voornamelijk in de periode 1920-1940. Deze economisering betekende enerzijds de omvorming en synthese van verschillende pre-disciplinaire kunstleren tot een disciplinaire bedrijfseconomie. Het betekende anderzijds de afsluiting van een gebied voor andere professies, met de name de ingenieurs, die op dit terrein tot dan toe actief waren geweest. In de periode 1920-1940 ontstonden verschillende domeinconflicten tussen de accountants en de ingenieur.

De gedachte dat de bedrijfshuishoudkunde een onderdeel vormde van de algemene economie stond voor Limperg al vroeg vast. In zijn artikel *De beteekenis der bedrijfshuishoudkunde als wetenschap* uit 1920 stelde hij, dat “er geen wetenschap der bedrijfshuishoudkunde bestaanbaar is met andere doelstellingen dan die der algemene economie: dat de bedrijfshuishoudkunde niet anders is dan een wetenschap der economie gespecialiseerd op verschijnselen in de bedrijven.”⁴⁹ De belangrijkste steun voor deze opvatting kreeg Limperg van de algemeen econoom H.W.C. Bordewijk die de bedrijfshuishoudkunde zag als een “conglomeraat van bedrijfsleren tegen de achtergrond van hetgeen economisch aan alle bedrijven gemeenschappelijk is.”⁵⁰

Op basis van de plaatsbepaling van de bedrijfseconomie als onderdeel van de algemene economie begon Limperg in de loop der jaren zijn “monumentale leer” te ontwikkelen. Het vooronderstellen van het *economisch motief* vormde het begin van deze leer. Het economisch motief zelf is volgens Limperg onverklaard, de werking ervan wordt aangenomen. Niemand heeft deze kracht ooit kunnen waarnemen, ze is, zoals de wet van de zwaartekracht, langs de weg van de redenering gevonden en wordt als hypothese gebruikt voor de verklaring van concrete verschijnselen. Van belang in Limpergs opvatting was voorts, dat de bedrijfseconomie “in haar wezen naast een causale tevens een normatieve wetenschap” diende te zijn. Normatief betekende bij hem niet ethisch, maar “richtinggevend voor hetgeen economisch doelmatig is, voor hetgeen logischerwijze op het economisch motief kan worden teruggevoerd.” De betekenis hiervan was volgens een van de vroege leerlingen van Limperg, S. Kleerekoper, dat de theoreticus de plicht heeft te constateren dat de praktijk een fout maakt. “Nooit mag hij de theorie zoo verwingen, dat de ‘foutieve’ handeling schijnbaar juist wordt.”⁵¹

49 Th. Limperg, ‘De beteekenis der bedrijfshuishoudkunde als wetenschap’, in: *Accountancy* 91 (1920) 161-164.

50 H.W.C. Bordewijk, ‘Bedrijfshuishoudkunde in haar verband tot de Volkshuishoudkunde en haar beteekenis voor den accountant’, in: *Accountancy* 18 (1920) 145-151.

51 S. Kleerekoper, *Bedrijfseconomie* (Amsterdam 1937) 23.

Met name voor Limpergs opvattingen over organiseren en organisatie had de economisering van het managementdomein belangrijke consequenties. Organiseren omschreef hij als het scheppen van doelmatige verhoudingen, waarvoor eveneens dezelfde economische wetten gelden. Limperg ontkende niet dat ethische en psychologische aspecten een rol spelen bij het organiseren, maar zij waren slechts van secundair belang en ondergeschikt aan het economisch motief. Op dit punt kritiseerde Limperg dan ook Henry Fayol die volgens hem psychologische en economische analyses door elkaar heen gebruikte. Tenslotte meende Limperg dat de wetenschappelijke inzichten binnen de psychologie nog te weinig exact en te speculatief waren om ze in de bedrijfseconomische theorie op te nemen.

Juist vanwege de normatieve pretenties ging het hier niet louter om theoretische overwegingen, maar waren er directe praktische implicaties. Een voorbeeld hiervan was dat voor een doelmatige ordening een centraal, leidend orgaan noodzakelijk was en delegatie van het initiatief naar lagere geledingen gemakkelijk kon leiden tot bandeloosheid en anarchie.

Limperg's disciplinaire, bijna doctrinaire opvattingen over de bedrijfseconomie waren niet onbetwist. Met name de Rotterdamse hoogleraren in de bedrijfsleer J. Polak en J. Goudriaan en hun latere Rotterdamse collega's zouden duidelijk een afwijkende, meer pragmatische koers varen. Polak meende in zijn oratie uit 1922 dat de bedrijfsleer nog niet veel meer was dan een uitgebreide techniekbeschrijving en een empirische kunstleer. Tegenover het normatieve karakter van de bedrijfseconomische wetenschap van Limperg, stelde Polak dat het de taak van de bedrijfsleer was "zich te beperken tot de opsporing en verklaring der werkzame tendenzen, tot een onderzoek naar de causale samenhang".⁵² Bedrijfseconomie was in zijn ogen niet zoals bij Limperg een voorschrijvende, normatieve wetenschap, maar in eerste instantie een empirische, verklarende wetenschap. Wel meende hij dat de bedrijfsleer op den duur een onderdeel van de economische wetenschap diende te zijn.

Mogelijk heeft Polak zich bij het gebruik van het woord "tendenzen" laten inspireren door A. Marshall's invloedrijke boek *Industry and Trade* uit 1919, waarin deze eveneens sprak van "tendencies of business organization". De "tendenzen" waar Polak op doelde waren van verschillende aard: technische, juridische, psychologische, fysiologisch etc. Hiermee gaf Polak een beperkt interdisciplinair alternatief voor de theoretisch-disciplinaire opvattingen van Limperg.

Goudriaan die in 1926 als bijzonder hoogleraar was benoemd aan de Rotterdamse handelshogeschool trok deze beperkt-interdisciplinaire benadering door in zijn beschouwingen over het kostprijsvraagstuk en over de aard van de bedrijfsleer in het algemeen. Volgens A.J. Bindenga kan de Rotterdamse benadering worden getypeerd met het motto: "different concepts for different purposes".⁵³ Dit

52 N.J. Polak, *Het huidige stadium en de naaste taak der bedrijfsleer* (Haarlem 1922) 21.

53 A.J. Bindenga, 'De Rotterdamse School', in: *De Accountant* 10 (1990) 578-587.

motto voert terug op het negende hoofdstuk *Different costs for different purposes* uit het standaardwerk *Studies in the Economics of Overhead* uit 1923 van de Amerikaanse econoom J.M. Clark. Op vergelijkbare wijze sprak Goudriaan in 1927 in zijn voordracht voor de Afdeling voor Technische Economie van het KIVI: “Het is dus een quaestie van utiliteit; voor verschillende doeleinden kan men prijzen noodig hebben op verschillende wijze gecalculeerd.”⁵⁴ Voor Goudriaan gold evenals voor Polak dat de bedrijfsleer zich moest onthouden van het opstellen van recepten, zoals dit binnen het scientific management gebruikelijk was. Als promovendus van De Vooyoys gaf hij in zijn proefschrift een theoretische uitbouw van de technische economie als toegepaste wetenschap, waarover hij het volgende opmerkte: “De toegepaste wetenschappen zullen dus beginnen met hun toegeworpen problemen te analyseren: zij zullen gebruik maken van de meest uiteenlopende gebieden van het menselijke weten; maar zij zullen veelal tot het resultaat moeten komen, dat met een methodisch exposé het hoogst bereikbare is geleverd: de definitieve keus van de concrete daad aan hetgeen persoonlijke aanleg, ontwikkeling en intuïtie op een bepaald gebied verkiest.”⁵⁵

Goudriaan wijkt hiermee principieel af van Limpers normatieve en prescriptieve pretenities voor de bedrijfsleer. Het hoogst bereikbare was een methodisch exposé, op grond waarvan de general manager zelf een keuze moest maken. Ook Goudriaan lukte het echter niet de technische economie als een aparte ingenieurswetenschap te ontwikkelen. Reeds in 1928 lanceerde Goudriaan het begrip *bedrijfskunde* als alternatief voor de bedrijfsleer, de technische economie en de bedrijfseconomie. Dit zou echter geen navolging krijgen.

Geheel anders dan Limpers die de bedrijfseconomie had opgedeeld in vier theoretische leerstukken⁵⁶ gaf Goudriaan een indeling in vijf functies zoals men die in de praktijk aantrof (technische functie, commerciële functie, social-economische functie, administratieve functie, financiële functie). Een uitwerking van het integratieve general managementconcept, zoals Fayol aan de hand van het begrip “gouverner” had gedaan, ontbrak in de denkbeelden van Goudriaan. Uiteindelijk beschouwde Goudriaan general management als een kunst: “Het subtiele vermogen om verschillende functies als geheel te omvatten, om de opperste leiding van het bedrijf in goede banen te leiden, vereist veelzijdige kennis, een snel tot de kern doordringend verstand en het vermogen om de heterogene bestanddelen te brengen tot een synthetische samenvatting. Zo komt men daar, waar de “leer” en

54 J. Goudriaan, ‘De ontwikkeling van de bedrijfsleer als toegepast wetenschap. Voordracht gehouden in de Vergadering van de Afdeling voor technische economie van het KIVI op 26 november 1927 te ’s-Gravenhage’, in: *De Ingenieur* 52 (1928) 77-86.

55 J. Goudriaan, *De Doelmatigheid van de Amsterdamsche Broodvoorziening* (Delft 1922) 12.

56 Leer van de waarde en winst, leer van de kosten en kostprijs, leer van de financiering en leer van de interne en externe organisatie.

het “kennen” ophouden en alleen de “kunst” overblijft, de kunst, die gebaseerd is op intuïtie, op aprioristisch inzicht.”

In zijn Pretoriase oratie uit 1949 voegde Goudriaan nog de functie van general management aan de functieindeling toe. De kunst van het integreren behoorde echter volgens hem thuis in het post-ervaringsonderwijs. Voor het reguliere universitaire onderwijs zag hij hier geen taak weggelegd. Waar zijn promotor De Vooyoos koos voor een synoptische vorm van een interdisciplinaire technische economie, stond Goudriaan duidelijk een instrumentele vorm van interdisciplinariteit voor. Wat het heterogene van de bedrijfsleer betrof, zat hij op een lijn met Polak. Echter waar Polak uiteindelijk koos voor een zwaartepunt in de economische wetenschap, stelde Goudriaan een non-disciplinair alternatief voor, waarbij de keuze voor een theoretisch perspectief louter werd bepaald door de aard van het praktisch probleem: “zij (de toegepaste wetenschap) is in uitgangspunt utilistisch en pragmatisch; verklaring der verschijnselen interesseert haar alleen, wanneer door deze verklaring een betere beheersing dezer verschijnselen mogelijk wordt gemaakt.”⁵⁷

De jaren twintig en dertig kunnen als de *vormende periode* van de Nederlandse bedrijfseconomie worden beschouwd. Terwijl in Amsterdam onder aanvoering van Limperg een duidelijke disciplinerende van de bedrijfsleer tot een bedrijfseconomie had plaatsgevonden, stond men in Rotterdam een meer pragmatische, niet-disciplinaire benadering voor. Echte schoolvorming, zoals in Amsterdam vond hier ook niet plaats. Pas in 1942 werd in Rotterdam de term bedrijfsleer vervangen voor bedrijfseconomie.

8. Domeinconflicten tussen accountants en ingenieurs

Deze academische schermutselingen vonden voornamelijk plaats in kringen van accountants en de eerste generatie bedrijfseconomen. De ingenieurs speelden in deze discussies nauwelijks een rol. De prominente uitzondering was natuurlijk Goudriaan, maar deze was hoogleraar in Rotterdam en niet verbonden aan de ingenieursopleiding in Delft. Bij de ingenieurs werd de discussie voor een deel gevoerd binnen de afdeling Technische Economie van het KIVI, maar dit was in eerste instantie een professionele en geen academische organisatie. Zonder een gedegen economische vorming binnen de ingenieursopleiding was de kans klein, dat de ingenieurs zich konden mengen in de theoretische discussie, en daarmee over de afbakening van de bedrijfsleer.

De afbakening van het professionele domein zou regelmatig onderwerp van discussie vormen tussen de accountants en de ingenieurs. In 1918 verscheen een arti-

57 J. Goudriaan, *Bedrijfsleer als theoretische en als toegepaste wetenschap* (Rotterdam 1926) 7.

kel van de accountant A.E.C. Saarloos, getiteld *Ingenieur of Accountant*. Hierin reageerde de auteur op een opmerking van een ingenieur die meende dat de technische bedrijfsleider beter dan de boekhouder of handelaar in staat was een oordeel te vellen over het depreciatievraagstuk (de hoogte en het tempo van afschrijving van duurzame kapitaalgoederen). Saarloos meende echter dat de administratie de enige basis moest zijn voor de bepaling van de levensduur van kapitaalgoederen en dat daarom de accountant hiervoor het meest geschikt was. Op een andere plaats waarschuwde Saarloos, dat veel accountants de neiging hadden nieuwe managementvraagstukken steeds meer te monopoliseren, zelfs in de richting van de techniek. Ook Limperg had verschillende malen duidelijk gemaakt dat de accountants zich niet moesten begeben op het terrein van de techniek.

Van de kant van de accountants bestond weinig waardering voor de activiteiten van de ingenieurs binnen het managementdomein. In zijn oratie van 1922 merkte Polak op, dat de efficiency-ingenieurs “veelal tendenzen en verschijnselen trachten te behandelen en te verwerken, welke zij niet doorgronden”.⁵⁸ Net als Limperg meende Polak dat het scientific management van de ingenieurs in wetenschappelijke zin weinig voorstelde. Het was volgens Limperg een kunstleer waarbij het begrip “scientific” door de Amerikanen te overmoedig werd gebruikt.⁵⁹ Gezien hun “zeer gebrekkige economische en administratieve scholing” dienden de raadgevende ingenieurs zich te beperken tot technische vraagstukken.⁶⁰ De accountant was volgens Limperg daarentegen, vanwege zijn brede, omvattende functie, de eerste adviseur voor de bedrijfsleiding. Wanneer er technische vraagstukken in het geding kwamen, kon de hulp van de ingenieur worden ingeroepen. Deze opvatting over de vooraanstaande rol van de accountant had ook steun gekregen van Bordewijk, die de economisch onderlegde accountants zag als “wetenschappelijke keurbende, die bouwstoffen wil aandragen en samenvoegen voor het leergebouw der bedrijfseconomie”. Over de ingenieurs merkte hij op, dat zij de grondslag misten voor een “vruchtbare, van dilettantisme gespeende beoefening van de bedrijfseconomie”.⁶¹ De reden waarom de ingenieurs een bescheiden rol dienden te spelen, was dat in het studieprogramma aan de TH-Delft nauwelijks aandacht werd geschonken aan de economische vorming van ingenieurs.

In 1923 werd op initiatief van de Orde van Nederlandsche Raadgevende Ingenieurs (ONRI) en het NIVA de grondslagen voor samenwerking tussen beide professies besproken. De accountant A. Sternheim merkte tijdens deze bijeenkomst op, dat het werk van de accountant de uiteindelijke “bedrijfssynthese” diende de

58 Polak, *Huidige Stadium*, 8.

59 Th. Limperg, ‘Bedrijfseconomie. Algemene inleiding tot de bedrijfshuishoudkunde en de leer der waarde’, *Verzameld Werk* deel IV (Deventer/Antwerpen/Düsseldorf 1964) 39.

60 Th. Limperg, ‘Bedrijfseconomie. Leer van de inwendige organisatie’, *Verzameld Werk*, deel V (Deventer 1965) 272.

61 Bordewijk, *Bedrijfshuishoudkunde*, 145-151.

bevatten, terwijl de ingenieur “één der vele apparaten (is) om de prijsvorming in goede banen te leiden”.⁶² Een structurele vorm van samenwerking wees hij van de hand. Dit pleidooi voor uitsluiting van de ingenieurs op het bedrijfseconomisch terrein kreeg zowel van de zijde van de ingenieurs als van de kant van de accountants weinig steun. De algemene conclusie was dat samenwerking tussen beide professies gewenst en noodzakelijk was. Tot concrete samenwerking- en afbakeningsafspraken kwam men echter niet.

Nadien zou de discussie over de domeingrenzen tussen de twee professies nog verschillende malen aan de orde komen. In 1931 hield A.M. de Groot een uitvoerig betoog over de functiescheiding tussen accountants en ingenieurs op het gebied van het efficiency-vraagstuk. Zijn belangrijkste stelling was dat er een onderscheid diende te worden gemaakt tussen het bedrijfseconomische en het technische vraagstuk, waarbij de accountants zich tot het eerste en de ingenieurs zich tot het tweede dienden te bepalen. Door het organisatievraagstuk als een bedrijfseconomisch vraagstuk te definiëren en de accountants te vereenzelvigen met bedrijfs-economen trok hij het organisatievraagstuk naar het werkveld van de accountants. Deze claim stuitte op veel kritiek van de kant van de aanwezige ingenieurs, omdat De Groot volgens hen een willekeurige grens had getrokken binnen het managementdomein. Het betrof hier nog altijd een gemeenschappelijk professioneel gebied waarover de ingenieurs, noch de accountants het monopolie hadden.

In 1935 werd naar aanleiding van een lezing van accountant R.W. Starreveld voor het NIVA nog eens de discussie opgerakeld. Refererend aan Limpergs opvatting dat de bedrijfsorganisatie in dienst staat van het economisch motief stelde Starreveld dat de accountant een belangrijke taak diende te vervullen als organisatie-deskundige. Volgens hem was er, zoals onder andere Goudriaan had betoogd, geen sprake van een nevenschikking van de technische en economische doelstellingen bij het organisatievraagstuk, maar van een onderschikking van de techniek ten opzichte van de economie. Gelet op de gedegen economische vorming van de accountants en de “stiefmoederlijke behandeling” van economische vraagstukken aan de Delftse ingenieursopleiding, was het duidelijk dat het organisatieadvieswerk toebehoorde aan de accountant.

Hoewel de competentiestrijd in de meeste gevallen betrekking had op organisatie- en efficiency-vraagstukken vonden er ook domeinconflicten plaats op het gebied van de inrichtings- en controleleer, die volgens accountants tot hun meest oorspronkelijke werkterrein behoorden. Uit de lezing van de Nederlandse pionier op het gebied van de wetenschappelijke bedrijfsvoering V.W. van Gogh voor het internationale congres voor raadgevende ingenieurs in Zürich in 1932 bleek inderdaad dat er onder ingenieurs de ambitie bestond om ook op deze gebieden actief te worden. De raadgevende ingenieur, zo betoogde Van Gogh, “should have under-

62 H.R. Reder, ‘De grondslagen der samenwerking tusschen raadgevend ingenieur en accountant’, in: *MAB* 6 (1924) 102-118.

stood accountancy and be familiar with balance sheets of industrial enterprises. (...) if new legislation is contemplated affecting the profession of accountants, engineers should also be recognized as economic advisers within the meaning of the act".⁶³

Deze opmerking van Van Gogh die door de toenmalige NIVA-voorzitter J. Polak fel werd bekritiseerd was vanuit internationaal perspectief niet zo verwonderlijk. Zowel in Frankrijk als in Duitsland hielden de efficiency-ingenieurs zich met verschillende economische activiteiten bezig, zonder dat deze voortdurend tot domeinconflicten met de accountants leidden.

Wat de wetenschappelijke afbakening van het managementdomein betrof wisten de accountants al snel een voorsprong te nemen ten opzichte van de ingenieurs. Van primair belang hierbij was de aansluiting van de bedrijfsleer bij de economische wetenschap en daarmee de omvorming tot een bedrijfseconomische wetenschap. Bij gebrek aan een adequate academische context slaagden de ingenieurs er niet in met een sterk alternatief te komen, bijvoorbeeld de ontwikkeling van een technisch-economische wetenschap. Hierdoor bleef ook het onderwijs binnen de TH-Delft op dit terrein achter.

Dit had tevens consequenties voor de discussies over de afbakening van de professionele domeinen in de praktijk. Het patroon was hierbij steeds hetzelfde. De accountants verklaarden het managementdomein als een economisch domein en verweten vervolgens de ingenieurs hierop incompetent te zijn vanwege hun gebrek aan economische vorming. Telkens werden de ingenieurs door deze retorische claims van de accountants en latere bedrijfseconomen in het defensief gedrongen. Toch waren de accountants niet bij machte het managementdomein in de praktijk te monopoliseren. Alleen voor wat de controle-activiteiten betrof slaagden de accountants erin wettelijke erkenning te krijgen.

9. De balans voor 1940

De soms blinde bewondering voor het Amerikaanse managementonderwijs na de Tweede Wereldoorlog doet enigszins vreemd aan wanneer men de vooroorlogse ontwikkelingen in Nederland beschouwt. Wat de wetenschapsinhoudelijke kant betrof had de bedrijfsleer zich in korte tijd ontwikkeld van de prescriptieve receptenleer tot twee invloedrijke varianten van de bedrijfseconomie: een theoretisch-disciplinaire vorm binnen de Amsterdamse economische faculteit en een pragmatisch-interdisciplinaire vorm binnen de Rotterdamse handelshogeschool. Met de oprichting van de Tilburgse handelshogeschool in 1927 werd nog een variant, zij het minder invloedrijk, aan dit Nederlandse patroon toegevoegd. De drijvende

63 J. Polak, 'Naar aanleiding van een conclusie van het "6th International Congress of Consulting Engineers", 7-10 september 1932 te Zürich', in: *MAB* 2 (1933) 31-32.

kracht achter de oprichting van de Tilburgse handelshogeschool was de priester-econoom M.J.H. Cobbenhagen. Cobbenhagen promoveerde in 1927 op het proefschrift *De verantwoordelijkheid in de onderneming*. De gedachten die hij hierin uitwerkte vormden de basis voor het ontwerp van de Tilburgse handelshogeschool. Allereerst meende hij dat de opleiding gericht diende te zijn op de praktijk, maar niet alleen op die van het bedrijfsleven, maar ook op het sociaal-economisch leven in het algemeen. Ten tweede zocht hij in de opleiding een nauw verband tussen economie en ethiek. Cobbenhagen vreesde dat een “zuiver economische opleiding, zoals men bijvoorbeeld in Amsterdam voorstond, al te gemakkelijk tot economische conclusies zou leiden, (...) die zijn opgebouwd op onwerkelijke, van elke ethische inslag ontrafelde, abstracties”.⁶⁴ Uiteindelijk leidde dit tot een nieuwe naamgeving in 1932: Hoogeschool voor Economische en Sociale Wetenschappen. Hiermee zocht men in Tilburg al in een vroeg stadium naar een interdisciplinaire (bedrijfs-) economie. In vergelijking met Goudriaan’s opvatting, werd in Tilburg een meer synoptische vorm van interdisciplinariteit voorgestaan, waarbij de ethiek/filosofie uiteindelijk het praktisch handelen van kader voorzag.

In vergelijking met de ontwikkeling in Duitsland en Amerika kan worden gesteld, dat de bedrijfsleer zich inhoudelijk sterk en divers had ontwikkeld. In Amerika vond het vak business administration zijn oorsprong voornamelijk in het scientific management en had aanvankelijk een sterk “descriptive-mechanical” karakter.⁶⁵ Dit had directe gevolgen voor het onderwijs aan de business schools, waar in de jaren twintig een ongebreidelde diversiteit aan voornamelijk sector-specifieke cursussen was ontstaan. Men was naarstig op zoek naar “basic courses” en een omvattende classificatie voor de indeling van de curricula.⁶⁶ In 1926 verschenen de zogenaamde *Harvard Business Reports* met als doel de managementwetenschap op hetzelfde niveau te brengen als de juridische en ingenieurswetenschappen. In deze rapporten werden 149 bedrijfscases beschreven waaruit uiteindelijk enkele generieke managementprincipes zouden kunnen worden afgeleid. Echter dit zes jaar durende project mislukte omdat men niet in staat bleek tot gevalideerde, generaliseerbare en omvattende uitspraken te komen. Ondanks verschillende pogingen slaagden de business schools er in de jaren twintig niet in een dergelijke omvattende filosofie voor general management en het curriculum te ontwikkelen. Daniel

64 M.J.H. Cobbenhagen, ‘De Katholieke handelshogeschool’, in: M.J.H. Cobbenhagen, *De Tilburgse Hoogeschoolgemeenschap. Vrezemelde opstellen en voordrachten over wetenschapsbeoefening, economisch hoger onderwijs en academische levensstijl* (Tilburg 1955) 11-17.

65 Daniel, *MBA* (1998) 95.

66 Voorbeelden van deze sector-specifieke cursussen waren: The Petroleum Industry, Wharf Management, Beef Operations, Pork Operations, Management of Public Utilities etc.

concludeert dan ook: “The business administration curriculum in the 1920s, in short, remained a mess.”⁶⁷

In dit opzicht verschilden de Nederlandse ontwikkelingen principieel van die in Amerika. De verbinding van de bedrijfsleer met de economische wetenschap was in dit opzicht van cruciaal belang. Hierdoor kon de bedrijfsleer zich ontwikkelen tot een (bedrijfs-) economische discipline. De Rotterdamse en Tilburgse handelshogeschool toonden duidelijk meer affiniteit met de pragmatische opvattingen van de vooraanstaande Britse en Amerikaanse economen Marshall en Clark dan de Amsterdamse economische faculteit, maar uiteindelijk zou men uitkomen op een *bedrijfseconomie*.

De ontwikkeling van de Amerikaanse business schools bleef zich kenmerken door de merkwaardige paradox, waarbij enerzijds het aantal scholen en het aantal studenten snel bleef groeien, terwijl anderzijds zij voortdurend werden geconfronteerd met kritiek op het geringe wetenschappelijke karakter van de opleiding. De meest fundamentele kritiek kwam van Abraham Flexner's beroemde boek *Universities: American, English, German* uit 1930. Flexner meende dat het kenobject van de studie, *het maken van winst*, nooit legitiem kon zijn binnen een universitaire opleiding. Een andere criticus had de Amerikaanse business schools dan ook “institutions of higher earning” genoemd.⁶⁸ Het belangrijkste probleem volgens Flexner was de afwezigheid van een ethische en sociale dimensie in de opleiding aan de business schools. Deze kritiek kwam overeen met het pleidooi van J.H.S. Bossard en J.H. Dewhurst in hun destijds belangrijke, kritische studie *University for Business* uit 1930, om het idee van “liberal education” in de bedrijfswetenschappelijke opleidingen te verstevigen en het aandeel vaktechnische bedrijfsvakken terug te dringen. Harvard, en later ook andere business schools, voerden reeds in 1927 het vak bedrijfsgeschiedenis en in 1928 het vak bedrijfsethiek in.

Voor het onderwijs aan de Amerikaanse business schools kon men in Nederland in deze periode nog weinig waardering opbrengen. Voor Limperg, die in 1929 een rondreis door Amerika maakte, was het onvoorstelbaar dat aan de Harvard Business School geen aandacht werd besteed aan algemene economie. De case-methode die aan Harvard centraal stond, beschouwde hij als een “laag-bij-de-grondse behandeling” van de bedrijfsproblematiek.⁶⁹ Goudriaan, die veel dichter bij de pragmatische opvatting over de managementwetenschappen stond, deelde voor een belangrijk deel Limperg's kritiek. Weliswaar was het een goede methode om de studenten inzicht te laten verwerven in de integrale aard van managementvraagstukken, maar: “to do away with all textbooks en het vak alleen te leren kennen

67 Daniel, *MBA* (1998) 93.

68 Daniel, *MBA* (1998) 109.

69 *Limperg's dagboek van zijn studiereis naar de Verenigde Staten in 1929*. Bewerkt door Joh. de Vries en L. Webers (Leiden/Antwerpen 1979) 114.

uit een lange reeks van nog zoo zorgvuldig gekozen ‘gevallen’ is mij te onsamenvangend en te empiristisch.”⁷⁰

Van fundamentele kritiek op de ontwikkeling van het bedrijfseconomisch onderwijs was in Nederland voor 1940 nauwelijks sprake. De discussie over de aard van de bedrijfsleer tussen de Rotterdamse en Amsterdamse hoogleraren was voornamelijk een academische aangelegenheid, waarvoor het bedrijfsleven weinig belangstelling had. Toch waren er enkele belangrijke verschillen tussen de Rotterdamse handelshogeschool en de Amsterdamse handelsfaculteit. Staatshuishoudkunde kreeg in Amsterdam een prominente plaats in het curriculum, terwijl boekhouden hieruit werd geweerd. Het handelskarakter verdween geleidelijk aan uit de opleidingen. In Amsterdam veranderde men in 1935 de naam van faculteit der handelwetenschappen in Faculteit der Economische Wetenschappen. In Limpergs visie had men met deze verwetenschappelijking niet de vorming van toekomstige leidinggevendenden uit het oog verloren, maar de gedachte was dat alleen een “volledige, jaarlijk wetenschappelijke vorming” de beste voorbereiding was op deze functies.⁷¹ Hiermee had een volledige conformering aan de doelstellingen van de hoger onderwijswet van 1876 plaatsgevonden.

Deze principiële discussie over de verschillen tussen Rotterdam en Amsterdam moet enigszins worden gerelativeerd tegen de achtergrond van de algemene verwetenschappelijking van het bedrijfseconomisch universitair onderwijs. Van een tweejarige, praktische opleiding voor de handelaar hadden beide opleidingen zich ontwikkeld tot serieuze, langdurige wetenschappelijke studies.

Het feit dat slechts 30-40% van de ingenieurs en (bedrijfs-) economen in de jaren dertig een betrekking zochten in het bedrijfsleven had niet zozeer te maken met deze verwetenschappelijking, maar vooral met de grote vraag van de uitbreidende overheid en een sterk teruglopende vraag van de kant van het bedrijfsleven vanwege de economische recessie. De Commissie Limburg, die een grootscheeps onderzoek had verricht naar de overbevolking van het hoger onderwijs en de werkgelegenheid van de academisch gevormden constateerde in 1936 dat vanuit het oogpunt van de maatschappelijke vraag “een ernstige overproductie van intellectuele arbeiders” dreigde te ontstaan.⁷²

Tot 1940 stond de ontwikkeling van het kennisgebied en het onderwijs voor management vooral in het teken van de conflicten en domeinafbakening. De

70 J. Goudriaan, ‘Indrukken uit Amerika’, in: *E.S.B.* (1947) 234.

71 Limperg, *De Faculteit der economische wetenschappen der universiteit van Amsterdam. Overdruk uit het Jaarboek van de Gemeente Universiteit van Amsterdam, 1946-1947* (Amsterdam 1947) 6.

72 *De toekomst der academisch geëdiuceerden. Rapport van de commissie ter bestudering van de toenemende bevolking van universiteiten en de werkgelegenheid voor academisch gevormden* (Groningen/Batavia 1936) 597.

meeste van deze conflicten zouden in het voordeel van de accountants en latere bedrijfseconomen worden beslecht. Wat voorts opviel was dat in deze ontwikkelingen het bedrijfsleven een betrekkelijk geringe rol had gespeeld. Het waren voornamelijk de professies van de accountants en ingenieurs geweest, gedreven door de behoefte aan erkenning, die een uniek Nederlands patroon van managementonderwijs hadden geweven.

10. Een poging tot onderwijsvernieuwing

Terwijl het bedrijfseconomisch onderwijs voor 1940 sterk aankoerste op een verwetenschappelijking, ging de discussie onder Nederlandse intellectuelen en wetenschappers juist meer in de richting van een *vermaatschappelijking* van het hoger onderwijs. Daarnaast ontstond in deze kringen een groeiende waardering voor het Amerikaanse hoger onderwijsbestel.

In 1931 verscheen de brochure *Hogeschool en Maatschappij* van de Utrechtse hoogleraar in de scheikunde, H.R. Kruyt. In deze brochure, die in 1946 een herdruk beleefde, hield de auteur een kritisch betoog over de verhouding tussen het hoger onderwijs en samenleving. Kruyt meende dat de universiteit zich begon te vervreemden van de maatschappij en berustte in “fossilisering”. Als een van de eersten wees hij op de inherente spanning tussen de doelstellingen van de hoger onderwijswet van 1876: “Vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen is haar (de universiteit, PvB, LK) program en zij doet alsof dit identiek is met de vorming en voorbereiding tot het bekleden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor een wetenschappelijke opleiding vereist wordt.”⁷³

Daarnaast toonde Kruyt zijn sympathie voor het Amerikaanse onderwijs waar de verhouding tussen universitair onderwijs en maatschappij volgens hem ideaal was. Kruyt's brochure leidde tot felle discussies, maar kreeg niet direct vervolg. Dit veranderde toen in 1946 de *Staatscommissie tot Reorganisatie van het Hoger onderwijs* (Commissie Reinink) werd ingesteld die in 1949 rapporteerde.⁷⁴ Kruyt's pleidooi voor een verbetering van de verhouding tussen universiteit en maatschappij vormde een van de twee centrale gedachten in het rapport. De andere pijler vormden de ideeën van de universitaire vernieuwingsbeweging die direct na de Tweede Wereldoorlog was ontstaan. Deze beweging werd gevormd door een groep van Groningse hoogleraren, die in 1945 een manifest *De Vernieuwing der Universiteit* publiceerde. Eén van de leden van deze beweging was de hoogleraar in de

73 H.R. Kruyt, *Hoge School en Maatschappij. Rede tot de Universitaire Gemeenschap*, (Amsterdam 1946) 10.

74 Kruyt was gevraagd om zitting te nemen in deze staatscommissie. Hij was voorzitter van de sectie die zich bezighield met het vraagstuk van de verhouding hoger onderwijs en maatschappij.

godsdiensfenomenologie G. van der Leeuw, die in 1945 tot minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was benoemd. Waar Kruyt zich vooral zorgen maakte over de verhouding universiteit en maatschappij, kritiseerde Van der Leeuw vooral de vergaande fragmentatie van de wetenschappen: "Het vak werd almachtig en de Universiteit onttaarde tot een conglomeraat van specialistenscholen."⁷⁵

Als antwoord op deze fragmentatie pleitte de vernieuwingsbeweging voor wat een synoptische vorm van interdisciplinariteit kan worden genoemd: verbetering van de algemene (studium generale) en sociale vorming van studenten en het bewustmaken van de samenhang der wetenschappen. Hiermee had de beweging een nieuw element in de discussie over de doelstellingen van het hoger onderwijs gebracht. In de wet van 1876 beperkte deze zich tot de vorming tot zelfstandige wetenschapsbeoefenaar en tot het bekleden van een maatschappelijke betrekking. De Leeuw c.s. pleitte in feite daarnaast voor een vorm van "liberal education".

In tegenstelling tot Kruyt had deze Groningse vernieuwingsbeweging weinig waardering voor de Amerikaanse universiteit. Deze vond men te schools en deed te weinig recht aan de zelfstandigheid en vrijheid van de student zoals men in Europa gewend was. Het rapport van de Commissie Reinink vormde het begin van een langdurige en moeizame stelselwijziging van het hoger onderwijs die uiteindelijk uitmondde in de invoering van de *Wet Twee-Fasenstructuur* in 1982. De pleidooien voor de bevordering van inzicht in de samenhang der wetenschappen werd in de nieuwe *Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs* van 1960 als nieuwe doelstelling voor het hoger onderwijs opgenomen. De ambiguïteit in de formulering van de eerste twee bleef echter ongewijzigd. Op de geschiedenis van de hoger onderwijswetgeving zal hier niet verder worden ingegaan.

Voor de totstandkoming van de latere bedrijfskunde-opleidingen waren deze naoorlogse discussies over de doelstellingen van het hoger onderwijs van eminent belang. De Commissie Reinink had geheel in lijn met Kruyt's opvattingen duidelijk gesteld, dat wetenschap en maatschappij eisen stellen aan de universiteit en dat deze eisen slechts ten dele parallel met elkaar lopen. Hoewel het nog lang zou duren voordat de doelstellingformulering werd gewijzigd, werd hiermee ruimte gecreëerd voor de opvatting dat voor opleiding tot een maatschappelijk beroep niet zonder meer een volledige wetenschappelijke scholing vereist was. De bredere implicatie van deze discussie was dat de universiteit meer aandacht moest geven aan de maatschappelijke vraag naar hoog opgeleiden.

Daarnaast werd, zij het nog niet in deze termen, het interdisciplinariteitsvraagstuk aan de orde gesteld. De synoptische vorm (zedelijke en geestelijke vorming, maatschappelijke verantwoordelijkheidsbesef, samenhang der wetenschappen) die toen tot uitdrukking kwam, moet worden gelezen als een poging om het moreel-

75 J.H. Brouwer e.a., *De Vernieuwing der Universiteit* (Groningen/Batavia 1945) 6.

maatschappelijke leiderschap na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog via het hoger onderwijs leven in te blazen.

Tenslotte vond er in kringen van wetenschappers en beleidsmakers een lichte verschuiving plaats van een oriëntatie op het Duitse naar het Amerikaanse hoger onderwijsbestel. Deze verschuiving schiep ruimte voor Amerikaanse opvattingen over universitair managementonderwijs.

11. Bedrijfsleven, hoger onderwijs en de opvoering van productiviteit

Ook op het niveau van de instellingen werd de discussie over onderwijsvernieuwing in deze periode in volle hevigheid gevoerd. Nieuw was dat deze zich niet beperkte tot vertegenwoordigers van het hoger onderwijs, maar dat het bedrijfsleven een nadrukkelijke rol begon te spelen. Het hoger onderwijs was hiermee niet langer louter het domein van de elkaar beconcurrerende professies.

De plotselinge belangstelling van het bedrijfsleven voor het hoger onderwijs is primair te verklaren vanuit tekorten aan ingenieurs en economen die waren ontstaan als gevolg van de stopzetting van de colleges gedurende de oorlog, de grote aantallen oorlogslachtoffers en vooral de noodzaak van de opvoering van de productiviteit in het kader van industrialisatie.

De Commissie Holst I, die advies diende te geven over de vraag hoe op korte termijn kon worden voorzien in de grote vraag naar ingenieurs, concludeerde in 1947 dat een verdubbeling van het aantal academisch gevormde ingenieurs noodzakelijk was. De Commissie Holst II opperde zelfs dat uitbreiding van het technisch hoger onderwijs door middel van het oprichten van een tweede en zelfs een derde TH in respectievelijk het zuiden en het oosten van het land noodzakelijk was. De ideeën over uitbreiding leidden uiteindelijk tot de oprichting van de TH-Eindhoven in 1956 en van de TH-Twente in 1964.

Het ging echter niet alleen om de beperkte omvang van het ingenieurscorps, maar om de inhoud van de ingenieursopleiding. In 1951 nam het KIVI het initiatief tot een omvangrijk onderzoek naar de eisen die werden gesteld aan de pas afgestudeerde werktuigbouwkundige ingenieurs. In totaal werden 63 werkgevers en 2455 ingenieurs ondervraagd. Door het overgrote deel der ondervraagde werkgevers werd het karakter van de ingenieur als het belangrijkste selectie criterium beschouwd. Leidinggevende capaciteiten kwamen op de tweede plaats, algemene vakkennis op de derde en kostenbesef op de vierde plaats. De gespecialiseerde vakkennis, het keurmerk van de TH-Delft, kwam pas op de zevende plaats.

Een belangrijk pleitbezorger van de integratie van technische en niet-technische vakken was G. Holst, de voorzitter van de hiervoor genoemde, gelijknamige commissie. Twintig procent diende volgens hem in de ingenieursopleiding gereserveerd te worden voor vakken als geschiedenis, psychologie en talen, zodat de TH-Delft ingenieurs kon afleveren die “voldoende omschakelbaar zijn en op zeer verschil-

lende functies in het productieproces hun bruikbaarheid kunnen bewijzen”.⁷⁶ Nadien verschenen nog verschillende rapporten en studies die allemaal aangaven dat de vigerende, door de TH-Delft gedomineerde definitie van de ingenieur (iemand die problemen op technische domeinen binnen de arbeidsverdeling aanpakt en hierin een diepgaand en wiskundige en natuurlijke scholing aan een opleidingsinstituut heeft genoten⁷⁷) revisie toe was. Het rapport van Groenman, Van Hasselt en Van Heek, dat de basis vormde voor de oprichting van de TH-Twente, pleitte voor het onderbrengen van de technische en sociale wetenschappen binnen één instelling. Dit idee werd later bekend als de “samenwoningsgedachte”.⁷⁸ Uit het omvangrijke onderzoek (1962) van de Eindhovense hoogleraar in de empirische psychologie M.J.M. Daniëls onder de ingenieurs bleek opnieuw, dat de niet-taken een belangrijk onderdeel uitmaakten van hun werk en dat onderwijs op deze terreinen in de opleiding zeer nadrukkelijk gewenst was. Tenslotte verscheen het rapport van de Commissie Neher in 1963. Deze commissie, die op initiatief van minister J.M.L.Th. Cals was geïnstalleerd, gaf advies over de wijze waarop de maatschappijwetenschappen in de studie van de technische wetenschappen konden worden ingepast. In dit rapport werd gepleit voor het “invlechten” van maatschappijwetenschappen in de technische wetenschappen.

Voor de TH-Delft waren deze argumenten nog niet overtuigend genoeg. Het curriculum bleef vrijwel onveranderd. Buiten het curriculum om werd het studium generale opgetuigd ter bevordering van de persoonlijkheidsvorming. In feite meende men dat dit tot de taak van het gezin en het bedrijfsleven hoorde.

Een vergelijkbare discussie werd gevoerd over de waarde van de afgestudeerden van de economische opleidingen. Uit een omvangrijk onderzoek van het NEI kwam naar voren dat 66% van de ondervraagde economen een uitgesproken negatief oordeel velde over de vraag of de studie rechtstreeks in de praktijk bruikbare vakkennis verschaft had. Over de bedrijfseconomie was men nog het meest tevreden, terwijl men de praktische waarde van het vak staatshuishoudkunde nog het minst inzag.⁷⁹ Kennelijk waren de afgestudeerden veel minder dan de intellectuele vaders van de bedrijfseconomie overtuigd van het feit, dat de bedrijfseconomie een onderdeel diende te zijn van de algemene economie.

De urgentie van de vraag vanuit het bedrijfsleven kwam bovendien tot uiting in een brief van de vier grootste Nederlandse ondernemingen (AKU, BPM, Philips en Unilever) uit 1951 aan de instellingen voor het economisch hoger onderwijs

76 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, zaterdag 25 oktober 1952

77 H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht* ('s-Gravenhage 1980) 15.

78 S.J. Groenman, R. van Hasselt en F. van Heek, *De vestiging van hoger onderwijs in Oost-Nederland. Een nadere uitwerking* (s.l. 1959).

79 Nederlandsch Economisch Instituut, *De academisch gevormde econoom. Een onderzoek naar de opleiding en maatschappelijke positie* (juli 1956) 5.

waaruit de oprichting van de Contact-Commissie Industrie - Hoger Onderwijs (INHO) in 1952 voortvloeide. Voor het bedrijfsleven vormden de vergaande wetenschappelijke specialisering en de lange studieduur de belangrijkste kritiekpunten op het toenmalige technisch en economisch hoger onderwijs. In haar rapport van 1955 kwam de INHO tot de conclusie, dat het bedrijfsleven vooral behoefte had aan breed geschoolde, wetenschappelijk opgeleide mensen met voldoende praktijkinzicht en leidinggevende capaciteiten. Men drong er dan ook op aan om binnen de opleidingen onderscheid te maken tussen de zuiver wetenschappelijke en de praktijkgerichte wetenschappelijke vorming, zoals Kruyt binnen de Commissie Reinink had voorgesteld. Binnen verschillende economische opleidingen begon men naar aanleiding van de adviezen van de Commissie Reinink en INHO te experimenteren met de invoering van het baccalaureaat, min of meer naar voorbeeld van de Amerikaanse bachelor-opleiding. Aan vrijwel alle instellingen liep dit experimenteren op een mislukking uit, aangezien dit teveel in het licht van de langdurige doctorale studie als een opleiding voor de “dommen” werd beschouwd.

12. De Beweging voor Management Education

Hoewel concrete resultaten van de vernieuwingsinitiatieven binnen de technische en economische opleidingen beperkt bleven, was er een belangrijke verandering in de “climate of opinion” ontstaan. De periode 1945-1960 vormde een incubatieperiode voor de veranderingen die in de jaren zestig en zeventig plaatsvonden. Een kleine groep van vertegenwoordigers uit technische en economische onderwijsinstellingen, het bedrijfsleven en de overheid speelde in deze incubatieperiode een cruciale rol. Deze groep wordt hier aangeduid als de “beweging voor management education”.⁸⁰

Een belangrijke verschil met de handelshogeschool bewegingen aan het begin van de twintigste eeuw was dat er nu wel degelijk sprake was van een “educational response” op de vraag van het bedrijfsleven. Het emancipatiemotief speelde hier nauwelijks een rol. Een ander belangrijke verschil was, dat de ingenieurs en bedrijfseconomen veel meer de samenwerking gingen zoeken vanuit het besef dat management in eerste instantie een interdisciplinaire activiteit betrof. Deze associatieve strategieën leidden uiteindelijk tot de oprichting van de Nederlandse bedrijfskunde-opleidingen. De samenwerkingsbereidheid tussen vertegenwoordigers van het bedrijfsleven en hoger onderwijs en tussen de professies was kenmerkend voor de specifieke opbouw- en herstelmentaliteit van die jaren. Deze interprofessionele samenwerking kwam vooral tot uitdrukking in het *Interuniversity Contact*

80 Zie ook: P.J. van Baalen, *European entrepreneurs in higher education. A short history of the European and Dutch movement of Management Education*. NFMD. (Delft 1996).

for Management Education (IUC) dat in 1952 op initiatief van de adviseur/bijzonder hoogleraar aan de TH-Delft B.W. Berenschot, was opgericht.

Als alternatief voor de lange studieduur, vergaande vakspecialisatie en geringe praktijkgerichtheid pleitte het bedrijfsleven voor despecialisatie, verkorting van de studieduur, brede algemene vorming en integratie. In de periode 1945-1960 werden deze wensen, bij gebrek aan een Nederlands alternatief, samengevat in de Amerikaanse term “management education”. Het begrip zelf was inhoudelijk leeg, maar revolutionair in de zin dat management een zelfstandige professie was met een eigen “body of knowledge”.

De “beweging voor management” education oriënteerde zich sterk op het Amerikaanse managementonderwijs. Recente historische studies relativeren sterk de directe invloed van de Marshall-hulp op de vernieuwing van de managementpraktijken en het managementonderwijs in Europa. T.R. Gourvish en H. Tiratsoo stellen dat er geen sprake was van een revolutionaire omslag in het denken over managementonderwijs in Europa als gevolg van het United States Technical Assistance and Productivity Programme (USTAP). Wat de Amerikanen betrof was dit volgens J. McGlade wel duidelijk de bedoeling:

“in many ways, the advent of the United States Technical Assistance and Productivity Programme (USTAP) helped to finally stimulate the postwar consolidation and improvement of American business education, both in a pedagogical and institutional sense. From the start, agency administrators faced the challenge of identifying and then presenting overseas, a universal model of American business education rooted in a standard set of methodologies and practices. The need to create a supernationalistic framework for American business education required that the USTAP promote greater consensus and co-ordination of action on the part of all business, labor, academic and government groups engaged in European business re-education and reform. Universities and colleges proved to be the most willing and able partners in the USTAP’s mission to formulate and transmit standardized models of American business education overseas”.⁸¹

Voor een deel slaagden de Amerikanen erin dit beeld bij de vertegenwoordigers van het hoger onderwijs, bedrijfsleven en overheid tijdens de Amerika-reizen te doen postvatten. Uit de verschillende rapporten die naar aanleiding van deze studiereizen verschenen, bleek inderdaad in het algemeen een grote bewondering voor de brede maatschappelijke oriëntatie van het Amerikaanse hoger onderwijs en de wijze waarop “management education” hierbinnen gestalte kreeg. Het destijds invloedrijke rapport (oplage 3750) *Wie volgt ons op?* van de Commissie Opvoering Produktiviteit is hiervan een belangrijk voorbeeld. Tegelijkertijd wees men voortdurend op de grote verschillen tussen de Amerikaanse en Nederlandse situa-

81 J. McGlade ‘The big push: the export of American business education to Western Europe after the Second World War’, in: L. Engwall & V. Zamagni, *Management Education in Historical Perspective* (Manchester 1998) 55-56.

tie en dat van een eenvoudige imitatie geen sprake kon zijn. Het NIVE-rapport *Hoe volgen zij ons op?* uit 1955 stelde dan ook kritisch dat een “eigen, Nederlands antwoord” vereist was.⁸²

Ook uit de rapporten van A. Wattel (economische faculteit Groningen) en J.A. Borggreve (TH-Delft)⁸³ over het vak “business administration” sprak enerzijds waardering, maar anderzijds terughoudendheid met betrekking tot invoering ervan in het Nederlands hoger onderwijs. Beide auteurs meenden dat het oprichten van een Amerikaans-achtige business school niet wenselijk was, omdat dit op te veel verzet zou stuiten (Borggreve) of omdat veel van de nieuwe vakken en onderwijsmethoden in het bestaande technisch en economisch hoger onderwijs konden worden geïntegreerd.

In enkele gevallen was men uitgesproken kritisch over de Amerikaanse managementideeën en –praktijken. De organisatie-adviseur P.H. Bosboom en A.M. Groot kritiseerden in hun rapport *Organisatie en Leiding van kleine en grote bedrijven in de Verenigde Staten* uit 1951 de receptmatige en weinig genuanceerde wijze waarop men in het Amerikaanse bedrijfsleven met efficiency-vraagstukken omging.

De poging van de USTAP om naar de Europeanen een eenduidig, standaard model voor “management education” te presenteren moet achteraf als zeer geforceerd worden beschouwd. Juist in deze periode waarin duizenden Europeanen de Amerikaanse business schools bezochten, stonden deze scholen bloot aan felle kritiek van het bedrijfsleven en hoger onderwijs. De kritiek richtte zich op vergaande fragmentering en differentiering van de curricula, het ontbreken van een algemeen wetenschappelijk kader, de geringe aandacht voor het algemeen vormend onderwijs, het te lage niveau en de overdreven praktijkgerichtheid. Naar aanleiding van deze massale kritiek gaven de Ford Foundation en de Carnegie Foundation onafhankelijk van elkaar opdracht om de situatie aan de Amerikaanse business schools te onderzoeken en voorstellen te doen voor een algehele “upgrading” van de curricula. Beide onderzoeken werden in 1959 gepubliceerd en kwamen min of meer met dezelfde analyse van de situatie en aanbevelingen.⁸⁴ Het belang van deze twee mijlpaalstudies kan niet worden overschat. Zij vormden de aanzet tot een brede curriculumhervorming, die later bekend zou worden als de *New Look*, binnen de Amerikaanse business schools. Kortweg kwam deze hervorming op het volgende neer:

82 NIVE, *Rapport van de studiegroep “Vorming tot leiderschap in het bedrijfsleven. Hoe volgen zij ons op?”* (’s-Gravenhage 1954).

83 Beide auteurs hadden in het kader van de COP-reizen een bezoek gebracht aan verschillende Amerikaanse business schools.

84 R.A. Gordon en J.H. Howell, *Higher Education For Business*. Ford Foundation (New York 1959) en F.C. Pierson e.a., *The education of American business man*, Carnegie Foundation (New York 1959).

- Het onderwijs moest op het niveau worden gebracht van werkelijk universitair onderwijs;
- De toelatingseisen moesten worden aangescherpt;
- Zowel op bachelors- als op mastersniveau moest een te sterk beroepsgerichtheid worden tegengegaan;
- Op undergraduate niveau moest ten minste de helft uit algemeen vormend onderwijs bestaan;
- Er moest een reallocatie van middelen plaatsvinden ten koste van de vakgerichte cursussen op bachelorsniveau en ten gunste van de tweejarige MBA;
- De doctoraatsprogramma's moesten worden verbeterd en uitgebreid. Het wetenschappelijk onderzoek moet richting geven aan het onderwijs en niet andersom;
- In het onderwijs en het onderzoek moest “managerial decision making” centraal staan, met meer nadruk op het onderwijs in de basisdisciplines (met name sociale wetenschappen, wiskunde en statistiek).
- Verbetering van de onderwijsmethoden die betrekking hadden op besluitvormingsvraagstukken.

Met deze New Look-strategie koersten de business schools aan op een sterke verwetenschappelijking van het managementonderwijs die aan het einde van de jaren tachtig opnieuw aanleiding zou geven tot felle en massale kritiek. Deze kritiek richt zich dan juist op de te ver doorgeschoten verwetenschappelijking van het onderwijs en het verliezen van het contact met het bedrijfsleven.

Het is achteraf zeer merkwaardig dat in de rapporten van de Amerika-gangers ten tijde van de Marshall-hulp periode nooit gewag is gemaakt van de crisissituatie waarin de Amerikaanse business schools verkeerden. In dit opzicht moet de poging van de USTAP om naar Europeanen toe een eenduidig, succesvol Amerikaans model voor “management education” te presenteren als geslaagd worden beschouwd. In één opzicht waren de Amerikaanse ideeën en ervaringen over “management education” van belang voor de Nederlandse situatie, namelijk de erkenning van het verband tussen managementonderwijs en de opvoering van de productiviteit. Het scientific management had voor 1940 nog de veronderstelling gekoesterd dat de oorzaken voor de geringe efficiëntie van bedrijfsorganisaties vooral was gelegen in de slechte organisatie en het gebrek aan motivatie van de arbeiders op de werkvloer. Zoals in het begin van dit artikel is aangegeven ontbrak het Taylor aan een duidelijke visie op de rol van het hogere management in het efficiency-vraagstuk. In het na-oorlogse “management education”-vraagstuk werd de verantwoordelijkheid voor efficiënte bedrijfsvoering en de opvoering van productiviteit primair bij het hogere management gelegd.

Dit besef kwam duidelijk naar voren in *De Produktiviteitsnota* uit 1951 van de minister voor produktiviteit A.H.M. Albrecht, maar vooral in het invloedrijke preadvies *Verhoging van de Produktiviteit* van P. Rijkens, toenmalig president-direct

teur van Unilever, dat tijdens de jaarvergadering van de Maatschappij van Nijverheid en Handel in juni 1951 werd gepresenteerd. Een sterke productiviteitsstijging was volgens Rijkens niet mogelijk wanneer “de bedrijfsleiding zich teveel verlaat op zijn intuïtie en zich teveel beperkt tot het reageren op de gebeurtenissen van de dag”.⁸⁵ Concreet stelde hij voor om een post-academische opleiding voor bedrijfs- en bestuurswetenschappen op te richten. Dit voorstel was klaarblijkelijk ingegeven door het feit, dat het economisch hoger onderwijs zich verzette tegen plannen die uit het bedrijfsleven naar voren waren gebracht. Het voorstel van Rijkens trok de aandacht van de regering en in 1952 werd een *staatscommissie* onder leiding van J. de Vries (directeur Bredero Bouwbedrijf) in het leven geroepen. Het rapport van de Commissie De Vries dat in 1953 verscheen gaf adviezen met betrekking tot de “opleiding tot deskundigen op het gebied van leiding en organisatie van bedrijven”. Eén van de adviezen betrof het plan voor de opzet van een post-academische opleiding voor de professionalisering van het organisatie-advies werk. Een aantal universiteiten toonde belangstelling voor dit plan en richtte in 1958 samen met de beroepsorganisaties de Stichting Interacademiale Opleiding Organiseerkunde (SIOO) op.

Een ander concreet resultaat van de beweging voor management education was de totstandkoming van het Nederlands Studiecentrum voor Doelmatige Bedrijfsleiding (NSDB) in 1953. Ook dit initiatief vloeide direct voort uit de rede van Rijkens. De gedachte hierbij was dat het niet alleen van belang was het toekomstige management goed op te leiden, maar vooral ook het zittende management in de leeftijd van 35-45 jaar. Met de oprichting van het NSDB wilde men een instituut opzetten dat van vergelijkbare signatuur en statuus was als de “advanced management programs” van het Amerikaanse Harvard en het Britse Henley.

De resultaten die in deze periode geboekt werden waren voornamelijk institutioneel van aard, d.w.z. dat ze geen betrekking hadden op de inhoud van de curricula. Binnen de reguliere technische en economische opleidingen bleven de veranderingen zeer beperkt. De eerste reden hiervoor was dat “management education” in feite nog een leeg begrip was en zich beperkte tot het uitspreken van de wens tot despecialisatie en integratie. En tweede reden was dat vanwege het spoedeisende karakter van de achterblijvende arbeidsproductiviteit een versnelde scholing van het zittende management nodig was. De kanalisering van de wensen ten aanzien van managementonderwijs via het na-ervaringsonderwijs was een betere en snellere optie. Hiermee vermeed men een langdurige en moeizame discussie met de instellingen voor hoger onderwijs over de aanpassing van de reguliere opleidingen. In de vlucht naar het na-ervaringsonderwijs kwam tevens de scepsis naar voren, dat “management education” dat niet gebaseerd was op managementerva-

85 P. Rijkens, ‘Verhoging van de productiviteit. Prea-advies’, in: *Maatschappij-Belangen. Maandblad van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel* (juni 1951) 132-142.

ring eigenlijk een onmogelijkheid was. In dit opzicht was er een principieel verschil met de Amerikaanse situatie.

13. Bedrijfseconomen en de ‘new management science’

Voor het realiseren van management als een zelfstandig vakgebied binnen het reguliere hoger onderwijs waren de begrippen despecialisatie en integratie van te weinig betekenis. In de New Look-rapporten van de Ford Foundation en de Carnegie Foundation uit 1959 werd sterk gepleit voor een *new science of management* die gebaseerd diende te zijn op besluitvormingsprocessen. De ideeën voor deze nieuwe managementwetenschap kwamen niet voort uit het bedrijfsleven, maar ontstonden binnen de Amerikaanse defensie tijdens de oorlogsjaren. De Tweede Wereldoorlog creëerde zoals Locke stelt “unprecedented managerial problems for which unprecedented solutions were needed”.⁸⁶ Grote aantallen, vooral wiskundig en sociaal-wetenschappelijk geschoolde wetenschappers werden ingezet bij het oplossen van managementvraagstukken in de militaire sfeer, die zo omvangrijk en complex waren dat ze niet door één persoon of één discipline konden worden opgelost. De operations research (OR), toen een gebied waarin wetenschappers vanuit verschillende disciplines werkten, werd bij het oplossen van deze complexe management vraagstukken van cruciaal belang. Na de Tweede Wereldoorlog zochten veel OR-wetenschappers een toepassingsgebied in de civiele sfeer. De grote Amerikaanse ondernemingen waren de eerste organisaties waarin de moderne OR-technieken (lineaire en dynamische programmering, spel- en waarschijnlijkheids-theorieën) werden toegepast. Het doel van de OR was om op basis van wetenschappelijke inzichten tot een optimale beslissing te komen. De systeemtheorie was hierbij van nut om de interacties tussen de samenstellende componenten binnen de organisatie te bestuderen.

Tegen deze achtergrond legde Herbert Simon in zijn studie *Administrative Behavior* (1950) het fundament voor de moderne bedrijfskunde. Simon beschreef in biologische systeembegrippen de “anatomie en fysiologie van de organisatie” die is opgebouwd uit een complex van besluitvormingsprocessen. De essentie van zijn theorie was de gedragswetenschappelijke basis voor het besluitvormingsproces. Managers waren geen maximizers, zoals men bijvoorbeeld in de economische wetenschap veronderstelde, maar “satisficers” met een beperkte rationaliteit.

Een ander fundament, maar geheel in lijn met de theorieën van Simon, werd gelegd door R.M. Cyert en J.G. March met hun studie *A Behavioral Theory of the Firm* (1963). Zij kritiseerden de vigerende economische theorieën door te stellen dat winstmaximalisering slechts een van de vele doelstellingen is die in het besluitvormingsproces een rol spelen. Bovendien zijn managers niet de enige be-

⁸⁶ Locke, *Management*, 116.

sluitvormers in de organisatie, maar zijn op alle niveaus leden van de organisatie bij de besluitvorming betrokken. Zij pleitten voor een empirische, inductieve bestudering van besluitvormingsprocessen op micro-niveau en voor een eliminatie van de ceteris paribus-clausule uit de economische theorie. "Economics", zo stelden zij in navolging van Keynes, "presupposes psychology".⁸⁷ De new management sciences waren door het werk van Simon en Cyert & March tot een interdisciplinair vakgebied verklaard.

In Nederland, waar de bedrijfseconomie stevig in het zadel zat, moest deze strijd op eigen wijze worden gevoerd. Een belangrijke aanval kwam uit de hoek van de zich net professionaliserende bedrijfspsychologen en bedrijfssociologen. De bemoeienissen van de psychologen met vraagstukken van mens en arbeid in de organisatie waren niet nieuw gezien hun vooroorlogse ervaring in de psychotechniek⁸⁸. Met de opkomst van de Human Relations-beweging begonnen de bedrijfspsychologen en -sociologen hun aandeel op te eisen. De kritiek van deze nieuwe professies op de verwaarlozing van de menselijke factor in de technische en economische opleidingen werd duidelijk hoorbaar. De bedrijfssocioloog en adviseur D. Horinga bekritiseerde de "zeer abstracte beschouwingwijze van de factor arbeid" in de bedrijfseconomische theorie. Arbeid werd alleen beschouwd als een "onpersoonlijke, uitwisselbare grootheid, als het aantal werkuren van bepaalde intensiteit geleverd door werkers van een bepaalde klasse".⁸⁹ De stelligheid waarmee sommige Nederlandse bedrijfseconomen het leerstuk van de interne organisatie trachtten onder te brengen in een bedrijfseconomische theorie, beschouwde hij als "zeer doctrinair".⁹⁰

De bedrijfseconomen zelf reageerden sterk verdeeld. Waar enkelen pleitten voor een integratie van de menselijke factor in de bedrijfseconomische theorie, reageerden anderen op Limpergiaanse wijze. De Amsterdamse hoogleraar H.J. van der Schroeff, die overigens nauw betrokken was bij vele management education-activiteiten, wees op het gevaar van een vermenging van de leer der interne organisatie uit de bedrijfseconomie met de bedrijfspsychologie.⁹¹ Hij was voorstander van een vergaande samenwerking van bedrijfseconomen en bedrijfspsychologen

87 R.M. Cyert en J.M. March, *A Behavioral Theory of the Firm* (New Jersey 1963) 310.

88 E. Haas, *Op de juiste plaats* (Hilversum 1995)

89 D. Horinga, *Individu en groep in het moderne bedrijf. Een overzicht en kritische beschouwing van een aantal sociale verschijnselen in het moderne bedrijf en de wijze waarop die verschijnselen door de sociologie en de sociale psychologie worden bestudeerd* (Assen z.j.) 37.

90 D. Horinga, *Leiderschap en organisatie in de Nederlandse onderneming* (Assen 1959) 21.

91 H.J. van der Schroeff, Rationalisme en sentiment in de organisatie in het licht van het Hawthorne onderzoek, in: *TED* 22 (1952) nr. 12 293-298.

in de praktijk, maar tegen een niet verantwoorde inmenging op elkaars vakgebied. Het proefschrift (1954) van de bedrijfseconoom A. de Jong kan worden beschouwd als een antwoord op de opdringende “bedrijfspsycho-sociologische” literatuur.⁹² De integratie van de menselijke factor in de bedrijfseconomische theorie, zo stelde De Jong, zou resulteren in een “verminking van de zuiverheid van de theoretische analyse”.⁹³

Een van de weinig positieve reacties kwam van de ingenieur T.J. Bezemer die in 1955 Goudriaan opvolgde als buitengewoon hoogleraar in de interne organisatie aan de NEH. In zijn oratie pleitte hij voor een leer voor het doelmatig handelen, die boven de verschillende bedrijfswetenschappen kon uitstijgen.⁹⁴ In deze leer vervulde de bedrijfseconomie naast de andere bedrijfswetenschappen slechts een nevenschikkende rol. Van belang hierbij was, dat de bedrijfseconomie niet langer, zoals bij Limpberg, vereenzelvigd werd met leiding en organisatie, maar hierin slechts een onderdeel vormde.

C.F. Scheffer, rector van de universiteit van Tilburg, betoogde in 1962 daarentegen dat er feitelijk slechts één algemeen geldende bedrijfseconomische norm voor het handelen bestaat, en wel om met minimale offers maximale resultaten te behalen. Weliswaar spelen in de problematiek van het management juridische, psychologische en technologische factoren een rol, maar de primaire taak van de manager is om uit alternatieve mogelijkheden de juiste beslissing te nemen. Management is derhalve een bedrijfseconomisch (keuze-)vraagstuk. Een managementopleiding, zo stelt Scheffer, “is in feite een behoefte, gevoed door niet-economen, aan algemene vorming welke de bedrijfseconoom in zijn opleiding reeds jaren krijgt.”⁹⁵

Tegenover de afwijzende houding van vele bedrijfseconomen, zoals die werd verwoord door Scheffer, stond ook een groep die de bedrijfseconomie veel nadrukkelijker wilde transformeren in de richting van de Amerikaanse opvattingen. Deze groep werd aangevoerd door J.L. Mey, hoogleraar bedrijfseconomie te Groningen (1948-1964). Mey legde belangstelling voor het interdisciplinariteitsvraagstuk aan de dag, zoals bleek uit zijn artikel *Management, a Common Province of Different Sciences* (1962). Hij plaatste kritische kanttekeningen bij de hooggespannen verwachtingen omtrent de mogelijkheden van wiskunde en haar toepassingen via de moderne computertechnologie binnen de nieuwe managementwetenschap uit de Verenigde Staten. Kwantificering en formalisering zijn binnen de verschillende managementdisciplines weliswaar mogelijk, maar zijn binnen één managementtheorie onverenigbaar: “We can apply them (wiskundige technieken

92 A. de Jong, *De menselijke factor in de bedrijfshuishouding en de bedrijfseconomische problematiek* (Leiden 1954).

93 De Jong, op. cit., 28.

94 T.J. Bezemer, *De bijdrage der integratie tot grotere doelmatigheid* (1955 Rotterdam).

95 C.F. Scheffer, Bedrijfseconomische problematiek en management, in: *Economie* 27 (okt/nov. 1962) no. 1-2, 29.

(PvB L.K.) to a problem formulated from a technical, economical, psychological or whatever point of view, but we are unable to apply them at the same time to economics, sociological or psychological relationships.”⁹⁶

Het verschijnen van het proefschrift *Ondernemingsdoel en winst: een confrontatie van enkele theorieën* (1966) van J.L. Bouma, een promovendus van Mey, wordt in het algemeen beschouwd als het startschot voor een bredere oriëntatie in de Nederlandse bedrijfseconomie. Als een variatie op de beschrijvende ‘behavioral theory of the firm’ van Cyert & March, ontwikkelde Bouma een theorie van het interne ondernemingsgedrag, later aangeduid als het ‘intern-gedragsmodel’.⁹⁷ Bouma verweet de Nederlandse bedrijfseconomie een “voorschrijvend en vermanend ja, zelfs hier en daar een dogmatisch karakter” te hebben.⁹⁸ Ondanks deze principiële kritiek en zijn verwijt dat de Nederlandse bedrijfseconomen de nieuwe Amerikaanse managementtheorieën volledig links lieten liggen, bleef bij Bouma bedrijfseconomie onderdeel van de economische wetenschap. Terwijl Bouma zich inzette voor een herorientatie van de bedrijfseconomie van binnen uit, pleitte A. Wattel, eveneens een promovendus van Mey, voor een afzonderlijke studie interdisciplinaire bedrijfskunde. Hoewel Wattel sterk op de Amerikaanse managementwetenschappen en –onderwijs was georiënteerd, geloofde hij niet in een “new management science”, gebaseerd op besluitvormingstheorieën en de systeemtheorie. Het belang van de interdisciplinariteitsgedachte, zo stelde hij in navolging van Mey, lag niet in de ontwikkeling van een nieuwe wetenschap, maar in de relativering van de bijdragen uit verschillende wetenschappen, “...een integrale wetenschap van leiding en organisatie (is) in traditionele zin onmogelijk”.⁹⁹

In de periode 1945-1960 bleef “management education” een leeg begrip en bleven initiatieven beperkt tot institutionele veranderingen buiten het reguliere onderwijs om. Het belang van de opnieuw opgelaaide discussie over de grenzen van de bedrijfseconomie was dat hiermee ook een inhoudelijke argument voor de oprichting van een interdisciplinaire bedrijfskunde opleiding was ontstaan.

96 J.L. Mey, Management, A Common Province of Different Sciences, in: J.L. Bouma en H. Willems (red.), *Bedrijfseconomische Verkenningen*, opgedragen aan J.L. Mey (Den Haag 1965) 64.

97 J.L. Bouma, *Ondernemingsdoel en winst: een confrontatie van enkele theorieën van het ondernemingsgedrag*, Bedrijfseconomische monografieën (Leiden 1966).

98 J.L. Bouma, *De toepassing van interne-gedragsmodellen in de bedrijfseconomie* (Leiden 1967) 12.

99 A. Wattel, *Vraag en aanbod van kennis en organisatie* (Groningen 1967) 9.

14. Interdisciplinariteit en Bedrijfskunde

In haar historische studie over interdisciplinariteit typeert Thompson Klein de jaren zestig en zeventig als “the “Watershed Era, a slot in history when innovations could get support”.¹⁰⁰ In Nederland werden in de periode 1968-1977 vier verschillende interdisciplinaire bedrijfskunde opleidingen opgericht (TH-Eindhoven: 1968, TH-Twente: 1968, NEH: 1970, Universiteit Groningen: 1977). Elk van de opleidingen kende zijn moeizame aanloop. Kenmerkend was dat iedere opleiding een eigen institutionele vorm koos. De NEH en de TH-Delft kozen op nadrukkelijk verzoek van het bedrijfsleven en naar voorbeeld van de Amerikaanse MBA-structuur voor een post-kandidaatsopleiding in een interfaculteit binnen een interuniversitair instituut. In Groningen gaf men de voorkeur aan een post-propedeutische opleiding binnen een interfaculteit. De TH-Eindhoven koos eerst in 1966 voor een studierichting bedrijfskunde en later in 1968 voor een afzonderlijke afdeling bedrijfskunde. Binnen de TH-Twente gaf men net als in Rotterdam en Delft de voorkeur aan een post-kandidaatsopleiding. Door de duidelijke verschillen in opvatting over de wijze waarop interdisciplinaire bedrijfskunde gestalte moest krijgen was in Nederland een gevarieerd patroon aan bedrijfskunde-opleidingen ontstaan.

Tegen de achtergrond van de kritiek op het vigerend universitair onderwijsbestel fungeerden deze interdisciplinaire opleidingen als wat Thompson Klein heeft genoemd “telic institutions”: experimentele, innovatieve en missie-gedreven organisaties die pionierden in universitaire onderwijshervormingen. Kenmerkend was voorts dat men een hoge mate van autonomie claimde uit vrees voor een inkapseling in de rigide universitaire structuur en -cultuur.

Het is van belang erop te wijzen, dat in Europa het interdisciplinaire karakter van managementonderwijs veel sterker werd benadrukt dan in Amerika. De New Look-rapporten uit 1959 pleitten nog voor een multi-disciplinaire benadering en brede algemene vorming. In de praktijk zou hier echter weinig van terecht komen. In Europa verschenen onder auspiciën van de European Productivity Agency (EPA) twee belangrijke rapporten, die het imiteren van de Amerikaanse ontwikkelingen op het gebied van managementonderwijs probeerden te relativeren. In de Fisher (1962) en Platt (1963) rapporten werd een pleidooi gehouden voor een zelfstandig Europees beleid met betrekking tot het opzetten van universitair managementonderwijs.¹⁰¹ In beide rapporten werd management nadrukkelijk als een interdisciplinair studieveld omschreven. Hoewel werd onderkend dat interdisciplinaire onderwijs- en onderzoeksvormen niet zonder problemen waren, vond Platt dat niet moest worden toegegeven aan de traditionele academische standaarden.

100 Thompson Klein, *Interdisciplinarity*, 35.

101 OECD, *Issues in Management Education* (1963) 57.

Technische Bedrijfskunde

In de periode 1945-1960 liepen de ontwikkelingen en initiatieven met betrekking tot het management education vraagstuk door elkaar heen. In de jaren zestig was er sprake van twee duidelijke afzonderlijke ontwikkelingen die leidden tot zowel de technische bedrijfskunde als de algemene bedrijfskunde. Aan de basis van de technische bedrijfskunde lag het rapport van de Commissie Neher (1963). De inzichten en aanbevelingen van die commissie waren weinig schokkend en behelsden in feite een voortzetting van de oude Nederlandse discussie die reeds voor 1940 en opnieuw in de periode 1945-1960 uitvoerig was gevoerd. Het verschil was echter dat de TH-Delft inmiddels haar monopolie op de definitie van de ingenieur, door de oprichting van de TH-Eindhoven en later de TH-Twente had verloren. Reeds bij de totstandkoming van de laatste twee TH's werd veel meer aandacht geschonken aan de niet-technische vorming van de ingenieurs dan in Delft, waarmee het een goede voedingsbodem vormde voor de totstandkoming van de opleidingen voor de technische bedrijfskunde. De TH-Delft bleef zich verzetten tegen deze ideeën. Zij bleek wel bereid samen met de NEH de post-kandidaatsopleiding voor algemene bedrijfskunde op te zetten, maar hier ging het niet meer om een ingenieursopleiding: "Juist afwijzende de Eindhovense opvattingen inzake een opleiding voor bedrijfskundig ingenieur, denken wij meer in de richting van een nauwere interuniversitaire samenwerking (...)." ¹⁰²

Algemene Bedrijfskunde

De totstandkoming van de opleidingen voor de algemene bedrijfskunde, met name die van de combinatie Rotterdam-Delft, trokken veel meer de nationale aandacht. Nadat verschillende betrokkenen in de periode 1945-1960 hadden geconstateerd dat de oprichting van een zelfstandige business school in Nederland niet nodig was, veranderde deze opvatting na het verschijnen van een tweetal COP-rapporten (1961, 1965) van vertegenwoordigers van het hoger onderwijs, overheid en bedrijfsleven. In het eerste rapport werd heel voorzichtig geadviseerd dat het wenselijk was "(...) te onderzoeken wat het bestaan en vooral, ondanks alle kritiek, het voortbestaan van deze instituten (business schools, PvB,LK) in het Amerikaanse hoger onderwijs voor ons land te zeggen hadden." In het tweede rapport, van de Commissie Mey-Pruyt-Caron, werd een zeer concrete poging gedaan de Amerikaanse MBA-opleiding te vertalen (in de vorm van een post-kandidaatsopleiding) naar de Nederlandse onderwijssituatie. De gedachte ging hierbij aanvankelijk uit naar een Nationale Business School. In Rotterdam werden de plannen van Pruyt-Mey-Caron met open armen ontvangen, temeer daar hun eigen initiatief uit 1964 om een post-propedeutische bedrijfskunde opleiding op te zetten ineens door het

102 A-Bezemer, NETH '60-63, Brief van de Rector Magnificus TH-Delft prof.dr. R. Kro-nig aan de voorzitter van de Senaat van de Nederlandse Economische Hogeschool, dd. 9 september, 1960

landelijke rapport van Pruyt-Mey-Caron doorkruist werd. Bovendien had Shell bij haar 75-jarig bestaan in 1965 een donatie van 2,5 miljoen gulden aan de NEH van Rotterdam geschonken om tot een *postdoctorale* opleiding bedrijfskunde (de Stichting Bedrijfskunde) te komen. Hoewel men binnen de NEH met betrekking tot de gift van Shell het “no strings no ties” benadrukte, wist Shell duidelijk haar stempel op het besluitvormingsproces te drukken. Zo bedong Shell dat zou worden samengewerkt met de TH-Delft, dat men ook initiatieven zou nemen voor een *doctorale* studie bedrijfskunde en dat men de hulp zou inroepen van Amerikaanse business schools. De keuze viel op de Graduate School of Business Administration van de Universiteit van Michigan. Dat Shell niet alleen stond in haar behoefte aan Amerikaans-achtige managementopleiding bleek uit de financiële steun (2 miljoen gulden) van andere Nederlandse ondernemingen waaronder AKU, Hoogovens, Philips, Unilever en banken als de ABN aan de oprichting van de postdoctorale Stichting Bedrijfskunde.

De belangstelling van de grote Nederlandse multinationals voor de Amerikaanse business schools was groot. Van Shell en Unilever was bekend dat ze regelmatig afgestudeerden rekruteerden van die Graduate Business Schools. Lid van de directie van Shell, L. Schepers, betoonde zich een fervent voorstander van de Amerikaanse onderwijsaanpak.¹⁰³ Hij hekelde de lange studieduur aan Nederlandse universiteiten en de te ver doorgesloten specialisering. Voor tal van bedrijfsfuncties was zo'n vergaande specialisatie gewenst noch vereist. A.W.J. Caron, lid van de raad van bestuur van Unilever, verdedigde soortgelijke standpunten en vond dat er een differentiatie moest worden aangebracht in de opleiding tussen bedrijfsadviseurs en commerciële en leidinggevende functies.¹⁰⁴ Caron hekelde het feit dat in de opleiding voor economen vakken uit de psychologie en sociologie ontbraken. Uit beide visies sprak een duidelijke wens voor een algemene managementopleiding, zodat afgestudeerden op professionele wijze organisatievraagstukken konden aanpakken. De vraag naar breed opgeleide mensen was een reactie op wat wel werd genoemd de snelle “opmars van specialisten” in middenkaderfuncties vanaf het begin van de jaren zestig. Van interdisciplinair opgeleide academici verwachtte men dat deze bruggen konden slaan tussen de verschillende specialismen.

De oprichting van de bedrijfskunde opleiding kende zijn eigen, moeizame ontwikkelingsgang. Mey had naar aanleiding van het verschijnen van het rapport Mey-Pruyt-Caron en de donatie van Shell opgemerkt dat ondanks een centralisatie van bedrijfskunde-activiteiten in de combinatie Rotterdam-Delft gelijksoortige initia-

103 L. Schepers, *Memorandum betreffende hervormingen op het gebied van het Nederlands hoger onderwijs voor de leiding en organisatie van bedrijven en andere instellingen*, (Den Haag, 15-11-1963). L. Schepers was ingenieur van de TH-Delft, voorzitter van het KIVI, de belangenvereniging van de ingenieurs en werd later voorzitter van de Stichting Bedrijfskunde.

104 A.W.J. Caron, Referaat gehouden op de Economistenlanddag van 8 mei 1963.

tieven aan andere instellingen niet mochten worden belemmerd. In Groningen, waar men duidelijk belangstelling toonde voor een interdisciplinaire bedrijfskunde opleiding, vreesde men in 1969 voor een “landelijke monopolisering en concentratie” in de Randstad van bedrijfskunde activiteiten.¹⁰⁵ Het vormde één van de belangrijkste motieven voor Groningen om zelf een bedrijfskunde opleiding op te zetten, die in 1977 van start ging.

Hiermee was de institutionele inbedding van de interdisciplinaire bedrijfskunde in Nederland voltooid. Enkele prominente bedrijfseconomen hadden hierbij een merkwaardige rol gespeeld. Deze varieerde van een sterk afwijzende houding tot een volledige, overtuigende overstap naar de bedrijfskunde. Veel bedrijfseconomen toonden zich betrekkelijk tolerant ten opzichte van de nieuwe bedrijfskundeopleidingen. Zij zagen de interdisciplinaire bedrijfskunde voornamelijk als een *onderwijsproject* en niet een ontwikkeling van waaruit een nieuwe wetenschap zou kunnen voortkomen die de bedrijfseconomie kon bedreigen. Volgens Van der Schroeff lag de functie van de bedrijfseconomie in de wetenschappelijke vorming van vak-economen, terwijl de bedrijfskunde primair als taak had een academische opleiding te bieden voor leidinggevende functies in de praktijk. Van der Schroeffs ambivalente, gedogende opmerkingen geven op pregnante wijze aan hoe de structurele ambiguïteit binnen de doelstellingen van het hoger onderwijs voorlopig werd opgelost in de scheiding tussen bedrijfseconomie en bedrijfskunde.

De kanalisering van de verschillende opvattingen over management en interdisciplinariteit, die in de loop der jaren waren ontstaan, in zeer verschillende instellingen voor hoger onderwijs kan als een eindpunt worden gezien van een lange, conflictrijke onderwijsgeschiedenis. Het betekende tevens een nieuw begin van een strijd om academische erkenning en maatschappelijke acceptatie.

15. Interdisciplinariteit, professies en amerikanisering: enkele conclusies

In onze schets van de totstandkoming van de Nederlandse bedrijfskunde-opleidingen hebben we drie thema's centraal gezet: interdisciplinariteit, de rol van de professies en het “amerikaniserings”-vraagstuk.

Wat het eerste thema betreft kan worden geconcludeerd dat vanaf de eerste ontwikkelingen van de bedrijfsleer het interdisciplinariteitsvraagstuk centraal heeft gestaan. Bij de ingenieursopleiding (-en) ging het voortdurend om de vraag in hoeverre niet-technische vakken konden worden opgenomen in het curriculum. De TH-Delft, die tot aan de oprichting van de TH-Eindhoven in 1956 een monopoliepositie had, heeft op de vele verzoeken van de ingenieursprofessie zelf en

105 A-NEH-BdK, VBO/THD/NEH/Werkgroep Interuniversitair Instituut. Brief van A. Wattel, Faculteit der Economische Wetenschappen, aan de senaat van de Rijksuniversiteit te Groningen, d.d. 26 september 1969

later vanuit het bedrijfsleven consistent afwijzend gereageerd. De reden hiervoor was de vrees, dat de niet-technische vorming afbreuk zou doen aan de destijds fel bevochten academische status van de ingenieur. Hoewel de redenen van de vele verzoeken in de loop van de tijd sterk veranderden (van emancipatie naar industrialisatie motief), bleef in de kern de aard van deze discussie onveranderd. De belangrijkste consequentie hiervan was dat de TH-Delft nooit zou besluiten tot het opzetten van een opleiding tot bedrijfskundig ingenieur. Een andere belangrijke consequentie was, dat vanwege de gebrekkige economische vorming de ingenieurs lange tijd niet in staat zijn gebleken een duidelijk theoretische stempel te drukken op de ontwikkeling van de kennis over managementvraagstukken. Dit moesten zij overlaten aan de bedrijfseconomen. Goudriaan als ingenieur en hoogleraar in Rotterdam heeft in die ontwikkeling een belangrijke brugfunctie tussen de bedrijfseconomen en ingenieurs vervuld.

In de ontwikkeling van de economische opleidingen speelde het interdisciplinairiteitsvraagstuk eveneens een cruciale rol. Het vormde de basis voor het onderscheid tussen de Amsterdamse School en de Rotterdamse benadering. Het ontstaan van de interdisciplinaire bedrijfskunde opleidingen moet in belangrijke mate als een reactie op de economisering en disciplineren van de managementkennis in de jaren twintig en dertig worden beschouwd. Deze economisering en disciplineren zijn het resultaat van wat E.T. Layton “conformist pressures” heeft genoemd; de aanpassing van de accountant professie aan de doelstellingen van en tradities binnen het hoger onderwijs.¹⁰⁶ Bij de totstandkoming van de bedrijfskunde-opleidingen speelden vele bedrijfseconomen een ambivalente rol. Ze stimuleerden of gedoogden de totstandkoming van de bedrijfskunde opleidingen, maar geloofden niet in een nieuwe, interdisciplinaire managementwetenschap. In kringen van de bedrijfseconomen bleef de discussie over de grenzen van het vak regelmatig opslaan. In 1985 vroeg de bedrijfseconoom J.H.R. van de Poel zich openlijk af of de bedrijfseconomen indertijd op het verkeerde paard hadden gewed.¹⁰⁷ En twee jaar later pleitte J.A.M. Theeuwes voor de ontwikkeling van bedrijfskundige bedrijfs-economie om zodoende een bijdrage te leveren aan multidisciplinair onderwijs en onderzoek in een bedrijfskundige context. In de jaren negentig hebben H.W. Blom en J.J. Vromen de discussie proberen te relativiseren. Volgens hen is er sprake van een kleurrijk palet van uiteenlopende vraag- en probleemstellingen, benaderingen en stijlen.¹⁰⁸

106 E.T. Layton, *The revolt of the engineers. Social responsibility and the American engineering professions* (Baltimore/London 1986) 11.

107 J.H.R. van der Poel, ‘Desillusies van de economische wetenschap’, in: J. Muysken e.a., *Economische wetenschappen: eenheid in verscheidenheid* (Assen 1985)

108 Vgl. H.W. Blom, ‘Alice in Ondernemersland. In: H.W. Blom en J.J. Vromen (red.), *Bedrijfseconomie: Hoe bestaat het. Aanzetten tot een filosofische plaatsbepaling* (Leiden 1991) 185-191.

Thompson Klein concludeert ten aanzien van de interdisciplinaire “telic institutions” dat de euforie van de jaren zeventig in de jaren tachtig heeft plaats gemaakt pragmatisch realisme. Dit blijkt ook zeker op te gaan voor de Nederlandse bedrijfskunde opleidingen. De opleidingen zijn keurig ingekapseld in de universitaire structuur en tradities. J. Essers wijst in dit verband zelfs op een *herdisciplining* binnen de bedrijfskunde, waarbij een disciplineren van de functionele gebieden (marketing, human resource management, operations research, informatie management etc.) heeft plaatsgevonden. Dit blijkt niet alleen het geval te zijn voor de managementwetenschappen. Thompson Klein constateert in algemene zin: “The quest for academic respectability leads inevitably to a regression back to individual disciplines leaving interdisciplinarity a hostage to the disciplines”¹⁰⁹.

Een belangrijke reden hiervoor is, dat men er inhoudelijke niet in is geslaagd met een synoptische, algemeen omvattende theorie voor general management te komen. Ook de systeemtheorie en de besluitvormingstheorieën die gedurende de New Look-periode naar voren werden geschoven hebben hun generieke pretenties niet kunnen waarmaken. Thompson Klein pleit, zoals Goudriaan reeds in een ver verleden had gedaan, daarom voor een procesmatige benadering van interdisciplinariteit: “It is a process for achieving an integrative synthesis, a process that usually begins with a problem, question, topic, or issue”¹¹⁰.

Wat de rol van de professies betreft valt op dat er duidelijke verschillen waren tussen de vooroorlogse en de naoorlogse periode. Voor de Tweede Wereldoorlog stond het emancipatiestreven centraal en stond de ontwikkeling van het managementdomein vooral in het teken van de monopoliseringsstrategieën. Na 1945 werd de vraag naar “management education” sterk geïnitieerd vanuit de vraag van het bedrijfsleven als gevolg van de opvoering van de productiviteit. Met name in de opbouw- en herstelperiode was sprake van een grote samenwerkingsbereidheid (associatieve strategieën) tussen de professies. Deze samenwerking was nodig in verband met het interdisciplinaire karakter van het managementonderwijs. Daarnaast begonnen vertegenwoordigers van het bedrijfsleven nadrukkelijk een rol te spelen. De uiteenlopende opvattingen over interdisciplinaire bedrijfskunde werden gekanaliseerd in de oprichting van verschillende bedrijfskunde opleidingen, elk met een eigen signatuur.

Tenslotte het vraagstuk van de amerikanisering. Van een eenvoudige overname of imitatie van Amerikaanse voorbeelden is nooit sprake geweest. Voor 1940 koersten zowel de technische als de economische opleidingen aan op een conformering

109 Thompson Klein, *Interdisciplinarity*, 39.

110 J. Thompson Klein, *Interdisciplinarity*, 188. Ook de Nederlandse Raad voor het Wetenschapsbeleid schreef in haar jaaradvies van 1985 dat probleemdefiniëring uitgangspunt moest zijn voor interdisciplinair onderzoek; Vgl. H. Zandvoort ‘Concepts of Interdisciplinarity and Environmental Science’, in: Th.A.F. Kuipers en A.R. Mackor, *Cognitive Patterns in Science and Common Sense* (Amsterdam 1995).

aan de universitaire structuur en cultuur. Door de aansluiting bij de economische wetenschap ontwikkelde management zich al snel tot een economische (sub-) discipline. De inhoudelijke verschillen tussen Amsterdam en Rotterdam zijn voor een deel terug te voeren op de invloed van de Amerikaanse en Britse economen Clark en Marshall. Van groter belang waren de institutionele verschillen in combinatie met de persoonlijke opvattingen van de toenmalige hoogleraren (Polak en Goudriaan in Rotterdam, Limperg in Amsterdam). De sterke verwetenschappelijking vond in de Verenigde Staten niet plaats en vanuit Nederland bestond nog weinig waardering voor de Amerikaanse ontwikkelingen. De waardering van de Amerikaanse ontwikkelingen veranderde na 1945 in positieve zin. Deze verandering moet echter wel worden geplaatst tegen de achtergrond van het brede vernieuwingsdenken en de versnelde industrialisatie in de periode 1945-1960. Despecialisatie, integratie en verkorting van studieduur werden destijds door het bedrijfsleven van groter belang geacht dan het ontwikkelen van nieuwe managementopleidingen of een nieuwe managementwetenschap. Bij de oprichting van de technische bedrijfskundige opleidingen speelden de Amerikaanse opvattingen een geringe rol. Hier was veeleer sprake van een sterke uitvergroting van de problematiek van de niet-technische vorming van de ingenieurs zoals deze zich reeds lang voor 1940 had voorgedaan. Bij de algemene bedrijfskundige opleidingen waren de Amerikaanse invloeden duidelijker zichtbaar. Echter, gelet op de geschiedenis van de bedrijfseconomie moet de totstandkoming van de interdisciplinaire bedrijfskunde veel meer worden gezien als de realisering van een nieuwe optie binnen een oude discussie over de disciplinaire grenzen van het vakgebied. Van een overname van Amerikaanse managementopleidingspraktijken begon pas echt sprake te worden toen vanaf het midden van de jaren tachtig MBA-opleidingen werden opgezet.